

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

*Кол жазма укугунда
УДК 81:82-7 (575.2) (043.3)*

Абдраева Айгүл Төлөковна

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕ
АДАМДЫН ЖҮРҮМ-ТУРУМУН МҮНӨЗДӨӨГӨ
БАЙЛАНЫШТУУ ПАРЕМИЯЛАР**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Чет тилдер жана компьютердик лингвистика институтунун англис тилин окутуунун технологиясы, теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: **Маразыков Турусбек Сейдакматович**
КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин профессору

Расмий оппоненттер: **Джумалиева Гульнура Кабылбековна**
филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин синхрондук котормо бөлүмүнүн доценти

Бекбалаев Амангельды Абдыжапарович
филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Орус Славян университетинин Гуманитардык факультетинин деканы

Абдувалиев Ибраим
филология илимдеринин доктору, профессор,
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Филология факультетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы (723500, Ош шаары, Ленин проспекти, 331).

Диссертациялык иш 2023-жылдын 7-мартында 10:00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 30-январында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

С. К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Учурда антроборбордук лингвистика (АБЛ) тил илиминин жетектөөчү багыттарынын бири болуп калды. Ал өз курамына бир канча жаңы илимий тармактарды кошуп (психолингвистика, лингвоконцептология, когнитивдик лингвистика, менталингвистика, лингвопрагматика, лингвопаремиология, лингвомаданият таануу ж.б.), ири полипарадигмалык агым катары кызмат кылууда. Булар айрым проблемаларды изилдөөдө комплекстүү түрдө эсепке алынат. Биздин иште АБЛдын башка тармактарынын коштоосунда лингвопаремиологиялык алкакка өзгөчө көңүл бөлүнөт.

Лингвопаремиология өз кучагына бир нече конкреттүү дисциплиналарды алат: жалпы лингвопаремиология, бир тилдик (улуттук) лингвопаремиология, контрасттык лингвопаремиология, салыштырма лингвопаремиология ж.б. Салыштырма лингвопаремиология эки же андан көп тектеш, тектеш эмес тилдерде кабыл алынган, туруктуу мүнөзгө ээ болгон, коомдогу мамилелерди жөндөөгө, багыттоого кызмат кылган макал-лакаптарды, санат сөздөрдү жандаштырып талдап, булардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктайт.

Албетте, дүйнөлүк, орус жана канатташ элдердин лингвистикасында топтолгон тажрыйба, идеялар, кабыл алынган жоболор кыргыз лингвопаремиологиясына чоң таасирин тийгизди. Кыргыз паремияларынын жалпы корпусу (кору) аныкталып, түрлөрү белгиленип, кызматы мүнөздөлүп, тилдик түзүлүшү сыпатталып, алардын орус, түрк, англис ж.б. тилдердеги эквиваленттери аныкталып чыкты (Бул тууралуу I бапта атайын сөз болот). Ошентсе да, макал-лакаптардын салыштырма тил илимине тиешелүү бир нече зарыл маселелери дагы деле талапка ылайык иликтенбей келүүдө. Көп тутумдаш түшүнүктөр (афористика, паремика, фразеология ж.б.) учурдагы тил илиминде так жиктеле элек, булардын өз ара катышы даана белгиленбей жүрөт. Паремиялогияда алардын салыштырма диахрониясы менен синхрониясына, буларга караштуу көп лингвотипологиялык, лингвогенетикалык проблемалар иликтенбей жатат. Алардын синхрониялык өңүтүнө тийиштүү тектеш, тектеш эмес тилдердеги жалпы жана бөтөнчө касиеттери өзүнчө талдоону талап кылат. Макал-лакаптардагы константалык маанилердин, типтүү логикалык-семантикалык формулалардагы инварианттуулуктун мазмуну да толук ачылбай келет. Паремия тутумундагы парасинтагматикалык кубулуш салыштырылып, атайын каралышы керек. Прецеденттик сүйлөө түрмөктөрүндөгү табу, сакралдуулук, тыюу функцияларын иликтөө да лингвопаремиология үчүн, коомдук жүрүм-турумду мүнөздөп жөндөө үчүн, жаш муундарды туура багыттоо үчүн зарыл. Паремиялардын туруктуулугун бекем карманган адистер алардагы варианттуулукту, трансформациялануу ыкмаларын таанууга умтулушпайт. Ошондуктан макал-лакаптардагы кыскаруу-жайылуу, өзгөрүү-оошуу, инверсия-конверсия процесстерин ачыктоо өзүнчө

жаңы милдет боло алат. Буга чейин иликтенбеген ушу сыяктуу маселелер изилдөө ишибиздин темасын тандоого себепчи болду.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Төмөнкү илимий-теориялык факторлор:

1) лингвопаремиологиянын идеяларын, жоболорун, категориялык аппаратын тактоого, өнүктүрүүгө, тереңдетүүгө болгон зарылдык;

2) кыргызча макал, лакап, насаат, учкул сөздөрдүн провербиалдык мейкиндиктеги, этикет, таалим-тарбия жаатындагы ордун, кызматын, маани-маңызын, функцияларын англис тилдүү калктын көз карашында аныктап берүүнүн жалпы лингвоэтномаданият үчүн өтө керектиги; “провербиалдык мейкиндик” түшүнүгүнүн лингвоэтномаданий бүтүндүк катары иликтене электиги;

3) кыргыз менталитетинин өзөктүү түзүүчүлөрү болгон паремиялык түрмөктөрдүн мазмунун англис тилдүү этностордун дүйнө таанымы аркылуу талдоонун маалыматты глобалдаштыруу шартындагы баалуулугу; паремиялардын синхрониялык-диахрониялык касиеттеринин салыштыруу өңүтүндө ачыкталбагандыгы;

4) паремиялык формулалардагы парасинтагматикалык кубулуштардын салыштырып изилденбегендиги; провербиалдык мейкиндикти түзүүчү тыюу түрмөктөрүнүн парадигмасындагы когнитивдик-семантикалык, лексикалык-семантикалык бирдиктердин иерархиялык алакасы, гипонимдик-гиперонимдик катышы буга чейин изилденбей келгендиги;

5) тыюу формулаларынын лингвоэтномаданияттагы орду, сандык-сапаттык көрсөткүчтөрү, топтоштурулуусу (классификациясы), этикеттик-нормалык талаптары алигиче салыштырма лингвокогнитологиялык жана лингвоконцептологиялык өңүттө иликтенбегендиги;

6) тыюу түрмөктөрүнүн табулук, сакралдык, элдик-кодекстик, нормативдик, багыттоочулук, жөндөөчүлүк, тарбиялоочулук ж.б. касиеттеринин салыштырма лингвоэтномаданият таануу өңүтүндө изилдене электиги;

7) тилдердеги паремиялык-провербиалдык каражаттарды менталдык-семантикалык жактан бириктирүүчү, жалпылоочу когнитивдик көрсөткүч болгон когнитемаларды аныктоонун азыркы лингвотипология илими үчүн зарылдыгы сыяктуу жүйөө-себептер бул изилдөөнүн актуалдуулугун түзөт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Иш И. Арабаев атындагы КМУнун Чет тилдер жана компьютердик лингвистика институтунун тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз этносунун жашоо талаптарына ылайык жүрүм-турумун мүнөздөөчү паремияларды англис тилдүү этностун менталдуулугунун контекстинде салыштырып иликтөө. Мында кыргыз тилине метатилдик функция берилди.

Ушул максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер аткарылды:

1. кыргыз жана англис тилдериндеги табу, тыюу паремиялары катталган жыйнактардан, жандуу сүйлөөлөрдөн изилдөөнүн проблематикасына тиешелүү факты-материалдарды иргеп тандап алуу, планга ылайык иреттөө, системага салуу, салыштырып чечмелеп, мүнөздөп берүү;

2. эки тилдин материалында адамдын жүрүм-турумун мүнөздөгөн табу, тыюуга байланыштуу “паремия” түшүнүгүн аныктап, алардын түзүүчүлөрүн, курамын ачып көрсөтүү;

3. кыргызча провербиалдык каражаттардын маанилүү түрү болгон императивдерге, алардын адамдын ой-тилегин, жорук-жосунун, жүрүм-турумун жөндөөчү сапатын аныктоо жана аларды ушу сыяктуу англис тилиндеги материалдар менен салыштырып мүнөздөп берүү;

4. И.Канттын “кескин императив” жана З.Фрейддин “табу” жөнүндөгү идеяларын өнүктүрүү; алардын кыргызча лингвоэтномаданий формулаларда берилиш жолдорун, ыкмаларын англис тилиндеги эквиваленттери менен жандаштырып талдоо;

5. кескин тыюу түрмөктөрүнүн аспектилерин, изилдөө өнүктөрүн, ыкмаларын когнитивдик планда серептеп чыгуу; аларды топтоштуруп когнитемалар боюнча бөлүштүрүп, кыргыз жана англис тилдеринин материалында мүнөздөп берүү;

6. эки тилдеги императивдердин курамындагы парадигматикалык, синтагматикалык, иерархиялык катыштарды синтездеп берүү; когнитемалар аралык иерархияларды белгилөө;

7. тыюу түрмөктөрүн иликтөөгө синтездөөчү “парасинтагма” жана “трансформа” ыкмаларын колдонуу; эки тилдеги сүйлөө формулаларынын динамикалуу экендигин, жагдайга жараша өзгөрүлүп (кыскарып, узарып, орун алмашып, оошуп) турушун ачыктоо;

8. кыргызча табу-тыюу маанисин билдирүүчү лексикалык жана грамматикалык каражаттардын мазмунун, түзүлүшүн англис тилинин контекстинде аныктоо;

9. табулук лексемалардын маани-маңызын түшүнүү деңгээлин көрсөтүү максатында метатил өкүлдөрүнүн ичинде сурамжылоо жүргүзүү.

Бул милдеттерди ишке ашыруунун негизинде изилдөө ишинде төмөнкүдөй бир нече жаңы табылгалар болду, илимий натыйжалар алынды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыктары:

1) “провербиалдык мейкиндик” түшүнүгүнүн толук аныктамасынын сунушталышы; адамдарга нравалык-этикалык багыт берүүчү кыргыз жана англис тилдериндеги формулалардын бул мейкиндиктеги ордунун, кызматынын, функцияларынын көрсөтүлүшү;

2) кыргыздардын адеп-ахлак эрежеси катары адамдардын жүрүм-турумун мүнөздөгөн табу, тыюу сөздөрүнүн жалпы этномаданий маани-

маңызынын англис тилдүү элдердин көз карашында салыштырылып аныкталышы жана алардын негизги түрлөрүнүн көрсөтүлүшү; адамдардын жүрүм-турумуна байланыштуу табу, тыюулардын этностук биримдикти, ынтымакты, жамаатчылыкты, тартипти, өнүгүүнү камсыз кылуудагы ролунун негизделип белгилениши; жүрүм-турумду тескөөчү көп аспектилүү, түрдүү түзүлүштөгү нравалык табу, тыюу сөздөрүнүн когнитивдик-тилдик жана салыштырма өнүктөрдө комплекстүү изилдениши;

3) тыюу императивдериндеги ыйык-сакралдык маанилердин ар тараптан толук ачыкталышы; кыргыз жана англис тилиндеги табу, тыюу, тануу түрүндөгү түрмөктөрүнүн коомго позитивдүү натыйжа алып келиши конкреттүү тилдик факты-материалдардын коштоосунда алгач ирет негизделип көрсөтүлүшү;

4) кыргыз тилиндеги табу, тыюу формулаларына тиешелүү парасинтагматикалык жана трансформациялык кубулуштардын англис тилиндеги эквиваленттери менен салыштырылып аныкталышы; аларга тиешелүү когнитемалардын белгилениши;

5) кыргыз жана англис тилдериндеги императивдик-провербиалдык табу, тыюу формулаларынын тутумундагы иерархиялык катыштардын, кубулуштардын мүнөздөлүшү;

6) салыштырылып жаткан тилдердин материалында табулук императивдерди топтоштуруунун, түрлөөнүн негизги критерийлеринин иштелип чыгышы;

7) табуга караштуу сөз маанилеринин этнос өкүлдөрүнүн ой тутумундагы ассоциациялардын аныкталышы.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжалары лингвопаремиология менен алектенген адистер үчүн, салыштырма типология, лексикология, фразеология курстарын окутуучулар жана үйрөнүүчүлөр үчүн керек болот. Императив категориясы жөнүндөгү маалымат морфология (“Этиш: буйрук ыңгай”), синтаксис (“Жалпы жактуу бир тутумдуу сүйлөм”, “Буйрук сүйлөм”) боюнча сабактардын мазмунуна олуттуу салым кошот. Иштеги айрым фактылар, ойлор, байкоолор лингвокогнитология, лингвоконцептология, прагмалингвистика, этнолингвистика сыяктуу лингвистиканын башка тармактарын иликтөөдө, үйрөнүүдө, өтүүдө кеңири пайдаланууга жарактуу.

Иштеги материалдар, фактылар кыргыз тилин эне тил катары да, бөтөн тил катары да үйрөнүүчүлөр үчүн, англис тилин экинчи тил катары өздөштүрүүчүлөр үчүн керек болот. Андагы мисалдарды, сунуштарды этика, этнопедагогика, маданий аралык коммуникация, этнопсихология сыяктуу предметтерди өтүүдө, булар боюнча атайын курстарды түзүүдө, методикалык колдонмолорду даярдоодо, семинарларды уюштурууда пайдаланса болот.

Изилдөөнүн табылгалары теориялык жана практикалык мааниге ээ.

Коргоого коюлуучу жоболор. Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөндөгүдөй жоромол-пикирлер алдыга коюлуп тастыкталды:

1. Тилдин провербиалдык мейкиндигинде императив орчундуу мааниге ээ. Ал коомдун жашоо талаптарын, эрежелерин, нормативдерин каттап, жүзөгө ашырып, этнос өкүлдөрүнүн жүрүм-турумун, өз ара мамилесин башкарып, багыттап, жөндөп турат.

2. Кыргыз жана англис тилдериндеги императив түзүмүндөгү табу, тыюулар, сүйлөө түрмөктөрү көп аспектүү топту түзүп, түрдүү алкакта (дидактикалык, нравалык, этикалык, юридикалык, паремиялык, лингвистикалык ж.б.) талдоого мүмкүнчүлүк берет. Когнитивдик-лингвистикалык талдоо жана салыштырма анализ кыргыз жана англис тилдериндеги табу, тыюуларды комплекстүү изилдөөгө жол ачат.

3. Тыюу императивдеринде табулук же табулашкан маанилер берилет, айрымдары сакралдык мааниге ээ. Алардын борборун кыргыз жана англис тилдеринде тануу түрүндөгү предикаттар түзгөнү менен, максат-милдеттери дайыма позитивдүү, коомдогу биримдикти сактоого, чыңдоого, өнүктүрүүгө багытталат.

4. Салыштырылып жаткан кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөчү табу, тыюуларга, макалдарга парасинтагматикалык сапат жана трансформациялануу мүмкүнчүлүгү мүнөздүү. Алардын семантикалык чордонун инварианттык маанилер жаратат.

5. Императивдик-афористикалык каражаттардын менталдык-семантикалык алкагы иерархиялык түзүлүшкө ээ. Алардын тутумунда гиперонимдик-гипонимдик, жалпы-чекене (келки), абстракттуу-конкреттүү, жай-кескин, нейтралдык-экспрессивдик, вербалдык-вербалдык эмес ж.б. катыштагы маанилер каршы-териш бүтүндүктө пикир билгизүүгө катышат.

6. Адамдын жүрүм-турумун тескөөгө байланыштуу табулук императивдерди топтоштуруу, иреттөө, сыпаттоо бир нече чен-өлчөм аркылуу ишке ашат. Аларды англис тилинин контекстинде мүнөздөөгө болот.

7. Адамдын жүрүм-турумун мүнөздөгөн, табуга тиешелүү сөздөрдүн маанисин кыргыз жана англис этнос өкүлдөрү жалпысынан бирдей мааниде түшүнөт.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Тема илимий кеңешчи менен бирге тандалып, факты-материалдардын жыйналышы, картотекага өткөрүлүшү, системага келтирилиши, талданып изилдениши диссертант тарабынан жеке аткарылды. Жыйнактар, булактар, илимий адабияттар менен иштөө, теориялык жоболорду, принциптерди анализдөө, жалпылоо буларды эмгектин мазмунуна киргизүү изденүүчүнүн негизги милдеттеринен болду. Жаңыча байкоолорду, жыйынтыктарды талкуулоого кеңешчи түздөн-түз катышты.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы. Иште мисал катары келтирилген факты-материалдар диссертант тарабынан өткөрүлгөн практикалык сабактарда, семинарларда пайдаланып жүрөт. Табу, тыюу императивдери куратордук тайпада дискуссия, талаш-тартыш түрүндө бир нече ирет талкууланды (“Табу деген эмне?”, “Жүрүм-турумга тыюу керекпи?” деген жана башка темаларда талкуулар, дискуссиялар өткөрүлгөн).

Иштин натыйжаларынын жарыяланышы. Изилдөө процессинде жетишилген табылгалар, натыйжа, жыйынтыктар кафедранын отурумунда (5 жолу), университеттин жана республиканын деңгээлинде өткөзүлгөн түрдүү илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда (9 ирет) баяндалып талкууга алынды. Иштин негизги жыйынтыктары 18 илимий макалада чагылдырылган, анын ичинен “Scopus” системасы аркылуу индекстелүүчү мезгилдүү илимий басылмаларда эки макала жана КР УАК тарабынан расмий каттоодон өткөн РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү мезгилдүү илимий басылмаларда 16 илимий макала жарык көрдү.

Изилдөөнүн көлөмү жана түзүлүшү. Иш 315 беттен турат. Анын мазмунун киришүү, үч бап, корутунду, колдонулган адабияттардын тизмеси түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилет.

I бап “Лингвопаремиологиянын башкы принциптерине жана өбөлгөлөрүнө жалпы сереп” деп аталып, тогуз параграфтан турат.

1.1. Паремиологияга байланышкан илимий тармактар. Бул параграф изилдөөнүн методологиялык базасын, теориялык өбөлгөлөрүн, жоболорун, принциптерин баяндоого арналат. Иштин теориялык башаты катары паремиология түшүнүгүн атоого болот. Бул термин илимий дисциплинанын аты катары жакында эле пайда болду. Аны биз БСЭ (1975) басылмасынан да таппадык, башка энциклопедиялардан да учуратпадык. Ошондой эле паремия термини да лингвистикалык сөздүктөрдө кездешпейт.

Паремия түшүнүгү грек тилинде *paremia* “накыл сөз, насаат сөз, учкул сөз” деген маанисин билгизет (Пермяков, 1988). Паремиология терминин бул сөздүн дериваты катары саноого болот: *paremia+logos* “сөз, ой, окуу, теория”.

Паремиология – өзүнчө илимий тармак. Ал жалпы филологияга, анын ичинен фольклористикага – элдик оозеки чыгармаларды изилдөөчү илимге кирип кетет. Паремиология лингвистика менен да тыгыз байланыштуу. Бул эки дисциплинанын жигинде жаңы тармак – **лингвопаремиология** жаралган. Биздин бул изилдөө тышкы лингвистиканын ушул бутагынын алкагында аткарылат.

1.2. Лингвопаремиологияга канатташ лингвистикалык тармактар. Изилдөөнүн материалдары катары афористикалык каражаттар тандалып алынды. Термин грекчеден алынган *aphorismos* - “кыска учкул сөз”. Терминдин маани-маңызы түрдүүчө аныкталат. Бул багытта бир нече көз караш бар. Термин атаган түшүнүктүн көлөмүн да окумуштуулар түрдүүчө белгилешет. Биз жалпылап бир нече негизги аныктаманы келтирели.

Афоризм – жалпыланган, толук бүткөн, курч, кыска түзүмдөгү, тактыгы жана ойдун күтүлбөгөндүгү менен айырмаланган автордун терең пикири. Макал сыяктуу афоризм далилдебей, тастыктабай эле ойдун оригиналдуу берилиши менен аң-сезимге таасирин тийгизет. Афоризмдин көркөмдүүлүгү сөздөрдүн сандык жактан азайышы менен артат. Бардык афоризмдердин $\frac{3}{4}$ бөлүгү 3-5 сөздөн турат. Афоризмдер илимий, философиялык, көркөм чыгармалардын контекстинде да, өз алдынча да таралат. Афоризмдин сөздүк түзүлүшү эч кандай өзгөрүүлөргө жол бербейт (БСЕ 2).

1.3. Провербиалдык мейкиндиктеги тилдик белгилердин константалары жана трансформалары. Провербиалдык мейкиндик түшүнүгү тил илими үчүн – жаңылык. Анын түптөлүшүнө, кабыл алышына математик Ю. И. Левиндин салымы чоң. Ал “Провербиальное пространство” аттуу макаласын 1984-жылы “Паремиологические исследования” аттуу жыйнакта басып чыккан [Левин, 1984]. Андан бери 38 жыл өттү. Бул новатордук эмгек бүгүн да актуалдуулугун жогото элек.

Терминдин этимологиясына кайрылсак, анда биз латынча *proverb/proverbium* “учкул сөз, санат сөз” сөзүнүн кыргызча туундусун жана математикадан калькаланып алынган *мейкиндик* (мат. *топологиялык жана метрикалык мейкиндик*) сөзүн байкайбыз. Г. Л. Пермяков паремиялардын глобалдык логикалык-семиотикалык моделин иштеп чыккан (Пермяков, 1968, 1970, 1975, 1988, 2001). Кийин “провербиалдык мейкиндик” терминин көптөгөн лингвопаремиологдор, фразеологдор колдонушкан (А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский, К. З. Зулпукаров, Л. И. Дрофа, А. А. Калмурзаева, А. А. Жусупова, С. М. Амиралиев ж.б.). Бул мейкиндик паремиология, фразеология, афористика сыяктуу эле кенен маанисинде макал-лакаптарды, макал эмес фразеологизмдерди (идиомалар, сүйлөө түрмөктөрү, санат сөздөр, каргыштар, алкоолорду ж.б.) да өз кучагына алат.

Провербиалдык мейкиндик – көп алкактуу, полиаспектилүү, түркүн формулаларга жык когнитивдик-тилдик талаа. Анын түзүүчүлөрүн бир нече чен-өлчөмдөр: 1) көлөмүнө, структурасына карап; 2) колдонулуу чөйрөсүнө, таркалышына карап; 3) прагматикасын эсепке алып; 4) булагына, жараткан этноско, анын тилине карап; 5) жеке тилдик, тил ортолук, маданий аралык болушун көңүлгө тутуп; 6) туруктуу жана өзгөрүлмө болушуна карап; 7)

константалык жана вариантташуучулук маани-маңызын эсепке алып ж.б. критерийлер менен аныктоого болот.

Паремиялар – туруктуу, моделдештирүүгө жана бузулбай колдонууга даяр прецеденттик түрмөктөр. Тилдик белгилердин бузулбай, тикеленип колдонулуучу касиети кандай? Демейде тилдеги тикеленип пайдалануу көптөгөн жолу кайталанган туруктуу түзүмдөгү тилдик түрмөктөрдүн эс тутумдан бузулбай “суурулуп” алынып, сүлөөдө жаңыдан курулбастан бүтүндүк түрдө колдонуу жөндөмү катары аныкталат. Тикелөө, бузбай колдонуу процесси – провербиалдык каражаттардын дискурска кирүүсүнүн негизги жолу. Бул маселе көптөгөн изилдөөлөрдө каралган (А.В. Кунин, 1974; В.М. Мокиенко, 1989; Ж. Осмонова, 2007; 1974; О.М. Карымшаков, 2010; Р. Эгембердиев, 2009; Б.Б. Нарынбаева, 2017).

Инварианттуулук жана варианттуулук касиеттери фразеологизмдерге дагы таандык. Идиомалардын көп багыттуу трансформациялануу мүмкүнчүлүктөрүн иликтөө – актуалдуу маселе. Кыргыз фразеологиясында бул өңүт бир кыйла изилдөөлөрдүн предметине айланды. Фразеологизмдердин трансформацияланышы жөнүндө бир топ окумуштуулардын ой-пикирлери, табылгалары белгилүү (Ж. Осмонова, А. Сапарбаев, Т.С. Маразыков, С. Алымова, А.О. Кармышаков, А.А. Жусупова, Д.Т. Айылчиева, С.Б. Эргешева ж.б.). Бир топ лингвисттер (О.И. Москальская, Н.Н. Амосов, И.И. Чернышова, В.Н. Телия ж.б.) фразеологиялык бирдиктердин жалпы да, чекене да моделдерин, структуралык типтерин, схема-формуларын түзүү мүмкүн эместигин белгилешет. Башкалары (Л.И. Ройзензон, Н.М. Шанский, В.Л. Архангельский, В.П. Жуков, Е.М. Земская, Г.А. Селиванов, В.М. Мокиенко, Б.Б. Нарынбаева, С.Г. Гаврин ж.б.) фразеологизмдердин моделдештирүүгө болорун, алар типтүү модель-схемаларга айкын эле ажырап тургандыгын айтышат.

1.4. Паремиялогия менен лингвопаремиялогиянын өз ара катышы.

Параграфтын аталышын түзгөн эки термин акыркы лингвистикалык энциклопедияда (БЭСЯ, М., 2000) катталбаган, бирок атайын изилдөөлөрдө арбын эле колдонулууда.

Паремиялогия термини, негизинен, эки мааниде колдонулат. Тар мааниде – макал-лакаптардын теориясы, кенен мааниде – элдик оозеки чыгармалардын майда (микро) жанрларын изилдөөчү филологиялык тармак. Экинчи түшүнүктө ал фольклористиканын бир тармагы катары каралат. Демек, паремиялогия – филологиянын курамындагы фольклористиканын бир бөлүмү. Бул көз караш менен алганда, паремиялогия лингвистикадан оолак жайгашкан, элдик оозеки чыгармачылык, адабият таануу теорияларынын методологиясын, принциптерин, жоболорун, ык-методдорун жетекчиликке алган филологиялык орчундуу тармак катары эсептелинет. Паремиялогия менен лингвопаремиялогиянын өз ара катышын изилдөөдө Г. Л. Пермяков, А.М. Бушуй, А. Крикман, А. Р. Кацевич, Б. Л. Рифтин, М. Кууси, А. Семерени,

Д. Станчу, И. Коцева, Б. Бенеш түзгөн библиографиялык көрсөткүч баалуу булак катары эсептелинет (Парем.иссл.300-318).

1.5. Паремиялар алыскы чет өлкөлүк лингвисттердин көзү менен.

Жогоруда бир нече чет өлкөлүк паремиологдордун аттары аталды. Алардын айрымдарынын изилдөөлөрүнө мүнөздөмө берилди (А. Крикман, М. Кууси, В. Каньо, Н. Барли, В. Фойт, А. Дандис ж.б.). Булар орус тилине которулган эмгектер эле. Төмөндө англис, француз ж.б. тилдүү, бизге өтө белгилүү эмес илимпоздордун ойлоруна, байкоолоруна, табылгаларына кыскача токтололу.

Макалдын зарыл бир белгиси байыртадан эле көрсөтүлүп келет: ага метафора шарттаган семантикалык кош пландуулук, эки тараптуулук мүнөздүү. Аристотель аны “бир топту, классты экинчиси менен байланыштырган метафора” деп атаган [Аристотель, 2000]. Бул көз караш чет өлкөлүк паремиологдордо эки түрдүү ой туудуруп жүрөт. Биринчилери (П. Гржибек, Д. Крэм, П. Карнес, А. Крикман, В. Мидер, Ж. Обелкевич, Т. Рожерс ж.б.) метафораны макалдын зарыл, бирок милдеттүү эмес белгиси деп тушүнүшөт. Башкалары бул пикирди толук колдобойт. К. Янка, мисалы, макалда метафоралык сапат болот, ал эми учкул сөздөр (афоризмдер/ максималар) метафорасыз колнонулат дейт [Yankah, 1994]. Ушул эле пикирди Н. Барли да айтат. Анын ою боюнча, макалдарда метафоралык, чекене жана жалпы маани болот, максималарда (афоризмдерде) түз эле жалпылоочу мазмун уюшулат [Барли, 1984].

Ошентип, макалдардын көпчүлүгүнө тиешелүү касиеттер аларды аныктоонун негизги өбөлгөлөрү боло алат. Макалды лакаптардан, сүйлөмдөшкөн провербиалдык түрмөктөрдөн, буларга жакын идиомалардан айырмалоо маселеси ачык бойдон калууда.

1.6. Макалдардагы инварианттуулуктун кыргыз лингвопаремиологиясында изилдениши. Кыргызстанда паремиологиянын изилденишине, өнүгүшүнө А.Н. Лисс аттуу окумуштуу чоң салым кошкон. Ал – “Паремиологиянын актуалдуу маселелери” аттуу эл аралык конференциянын демилгечиси жана уюштуруучусу, “Паремиология Кыргызстана” деген библиографиялык эмгектин автору [Лисс, 1992]. Анда кыргыз макалдары боюнча сейрек учураган, көпчүлүккө белгисиз макалдардын аттары бар. А. Н. Лисстин бул эмгеги өтө тыкан иликтөөлөрдүн, максаттуу аракеттердин натыйжасында жаралган. Авторлордун, жыйноочулардын, түзүүчүлөрдүн курамы ар түрдүү. Алардын ичинде жазуучулар (Н. Гребнёв, И. Н. Баженов, С. Фиксин ж.б.), адабиятчылар (М. Богданова, Б. Керимжанова, Н. Х. Бекмухамедова ж.б.), тилчилер (К. К. Юдахин, Х. Карасаев, С. Гапаров, А. П. Назаров ж.б.), философдор (Б. Аманалиев, К. Ибраимов), педагогика боюнча адистер (Ж. Ы. Койчуманов, О. Г. Симонова, Б. К. Тойбаев) бар. Бул эмгектерде инварианттуулук маселеси али окумуштуулардын көңүлүн бура элек болчу. А. Н. Лисстин “Англис, орус жана кыргыз тилдеринин макал

фразеологизмдеринин илимий-лингвистикалык жана методикалык аспектилерде салыштырма анализи” (191) аттуу эмгегинде макалдарга таандык **жалпы функционалдык-позициялык моделдер** тууралуу сөз болушу кыргыз тил илими үчүн жаңылык эле.

1.7. Макалдарды презентациялоо жолдору. 1. Провербиалдык мейкиндиктин негизги түзүүчүлөрү болгон макалдар **ар кыл илимдердин алкагында, түрдүү өнүктөрдө** талдоого мүмкүнчүлүк берет (А.Э. Измайлов, Ж.Ы. Койчуманов ж.б.). 2. **Алфавит боюнча жайгаштыруу** практикалык максатта жүргүзүлөт (Шамбаев, 1979; Нускаев, 2002; Ибрагимов, 2005; Койчуманов, Кадыров 2012 ж.б.). 3. **Паремияларды жаралуу, колдонуу, катталуу доорлоруна карап жайгаштыруу** да – бир кыйла таркалган, ишке ашырылган ыкма. Бул принциптин талаптарына ылайык түзүлгөн жыйнактар бар (Н. И. Гродеков). 4. **Паремиялардын ареалдык алкакта каралышы** алардын жаралган, таркалган, колдонгон чөлкөмүнө, регионуна же континентине карата жүргүзүлөт (Н. П. Гуля, Г. Л. Пермьяков, Ж. Мукамбаев, К. З. Зулпукаров, С. Ибрагимов). 5. **Паремиялардын булагына, генезисине кайрылууну** да өзүнчө ыкма катары кароого болот (Н. С. Муратов, Х. Карасаев). 6. **Макал-лакаптарды эки же үч тилдин материалында салыштырып, которуп берүү** жолу да практикалык паремиологияда кыйла өрчүгөн (Н. И. Гродеков, Н. Р. Романов, Я.И. Колонтаров, Г. Л. Капчица, К. К. Юдахин, С. Шамбаев, С. Закиров, А.А. Жапанов). 7. **Санат сөздөрдү тематикалык талап боюнча жайгаштыруу** кенен жайылган (В. В. Даль, Б. Кериманова, Ж.Ы. Койчуманов, Г. Тажиева, А. Курманбекова ж.б.). 8. **Макалдарды негизги сөзгө карап бөлүштүрүү** бир кыйла жыйнактарда ишке ашкан. Макалдарды топтоштуруу таяныч сөзгө, ойдун негизин түзгөн лексемага карата жүргүзүлөт (А. А. Жигулев, Г. Л. Пермьяков, Ж. Мукамбаев). 9. **Паремияларды логикалык-семиотикалык көз караштын алкагында изилдөөгө** болот (А. Дандис, А. А. Крикман, М. Кууси, В. Фойд ж.б.). Кыргызстанда бул багытта бир канча изилдөөлөр жүргүзүлгөн (А.А. Абдулатов, К. З. Зулпукаров, А. А. Калмурзаева, А. А. Жусупова, Д.Т. Айылчиева, С. М. Амиралиева, С. Т. Тургунбаева, С. Б. Эргешева ж.б.). 10. **Паремияларды грамматикалык өнүктө талдоо** – өтө таркалган багыт (З. К. Тарланов, С. Гапаров, А. Т. Дунканаев, Г. Ж. Абдымиталипова). 11. **Паремияларды тексттик планда мүнөздөө** багыты кыргыз лингвистикасында жаңыдан гана колго алынып келүүдө (Т. С. Маразыков, С. Алымова, А. А. Абдулатов, А. Т. Дунканаев, С. Ж. Тургунбаева ж.б.). 12. **Макал-лакаптардын логикалык алкакта сыпатталышы** да – өзүнчө ыкма. Логика менен тил тыгыз байланышта. 13. **Паремияларды дидактикалык ченемдер менен сыпаттоо** – ири, терең иштелип чыккан паремиологиялык тармак. Бул салаанын башатында этнопедагогика, паремиология боюнча адистер (Г. Н. Волков, А. Э. Измайлов, Ж. Ы. Койчуманов, З. Б. Цаллагова, Б. Исаков, А. А. Абдулатов, А. Т. Дунканаев

ж.б.) турат. **14. Паремияларды монографиялык түрдө сыпаттоо** да – өзүнчө өңүт. Бул жол кенен таркалган (Конфуций, Лао-цзы, Диоген, А. Шопергауэр, О. Вайнингер, И. В. Гете, Г. Гейне ж.б.). **15. Макал-лакаптарды фольклордук бирдик катары кароо** принциби элдик оозеки чыгармаларды талдоочулардын эмгектеринде ишке ашат [Закиров, 1932].

Ошентип, макалдарды презентациялоо, топтоштуруу бир нече алкактарда аткарыла тургандыгын белгилеп, бул ык-жолдор дагы кеңейиши мүмкүн деп жоромолдоого болот.

1.8. Макал-лакаптардын лингвокогнитологиялык алкакта мүнөздөлүшүнө карата. Провербиалдык талаада элдик менталитет, улуттук билим-тажрыйба, айлана-чөйрөгө болгон көз караштар чагылдырылат. Аны лингвокогнитологиялык планда изилдөө зарыл шарт катары саналат. Когнитивдик лингвистика когнитология менен тил илиминин кошулушунда жаралып, когнитивдик психология, когнитивдик антропология ж.б. илимий дисциплиналар менен канатташ тармак катары түптөлүп келүүдө. Когнитология андап-туюу процессин, дүйнөнү өздөштүрүү жолдорун, айлана-чөйрөнү, табиятты, коомду билип-таануу ыкмаларын, маалыматты кабыл алуу, сактоо жана таркатуу жараяндарын изилдейт. Лингвокогнитология – тил илими менен когнитологиянын орток тармагы. Бул тармактын түптөлүшүнө, өнүгүшүнө жана өрчүшүнө алыскы чет өлкөлүк окумуштуулар (Ж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Жекендорф ж.б.), орус тилчи-илимпоздору (Е. С. Кубрякова, Ю. С. Степанов, В. В. Колесов, В. Н. Телия, И. А. Стернин, З. Д. Попова, А. П. Бабушкин, Н. Н. Болдыров, Л. О. Чернейко, В. В. Красных, Е. В. Иванова ж.б.), кыргыз лингвисттери (М. Ж. Тагаев, К. З. Зулпукаров, З. К. Дербишова, Л. И. Дрофа, Б. Т. Борчиева, У. Ж. Камбаралиева, Б. Б. Нарынбаева, Ы. А. Темиркулова, А. А. Абдулатов, А. Э. Бутешова, Г. Т. Абыканова, Э. Т. Төлөкова, Б. Сагынбаева, С. М. Амиралиев, А. К. Тентимишова, А. А. Калмурзаева, Р. К. Ормокеева ж.б.) ири салым кошкон (Караңыз: (А. А. Абдулатов, 2002; А. А. Абдулатов, М. А. Малабаев, 2002; А. А. Абдулаев, 2002; А. Т. Абдраева, Д. М. Мадаминаова, 2018; Э. А. Абдувалиева, 2017; А. П. Бабушкин, 1996; А. Н. Баранов, 1997; Н. Болдырев, 2001; 2004; В. З. Демьянков, 1994; З. К. Дербишева, 2012; Л. И. Дрофа, 2009; Е. В. Иванова, 2006; У. Ж. Камбаралиева, 2012; 2013; 2017; В.В. Колесов, 2006; Е. С. Кубрякова, В. В. Демьянков, Ю. Б. Панкрац 1997; Лингвистический антропоцентризм, 2019; Лингвопоэтика, 2018; В.А. Маслова, 2004; 2010; Б. Б. Нарынбаева, 2015; 2016; 2017; З. Д. Попова, И.А. Стернин, 2001; 2010; З. К. Сабитова, 2013; Б. Сагынбаева, 2017; Ю.С. Степанов, 2001; М. Ж. Тагаев, 2004; 2004; С. Б. Эргешова, 2010; 2007; дагы караңыз: Lakoff G, Johnson M. 1980; Lakoff G. 1990; Langacher P. 1987, 1988a; 1988b; 1988c; Weisgerber, 1913 ж.б.). Бул изилдөөлөрдө лингвокогнитологиянын башкы жоболору, идеялары, методологиялык

негиздери баяндалат, категориялары, терминдик аппараты, изилдөө методдору, аспектилері сыпатталат.

Биз кыргыз макал-лакаптарын когнитивдик-тилдик өңүттө гана эмес, универсалдык-типологиялык, лингвоэтногенетикалык планда да талдайбыз. Аларды кыргыз, англис тилдеринин материалынын негизинде салыштырууда типологиянын, контрастивдик лингвистиканын ык-методдоруна кайрылабыз.

1.9. Лингвопаремиология, лингвотипология жана лингвогенетика.

Учурдагы жалпы лингвистиканын курамында өз ара оппозициядагы, бирок бирин-бири толуктап кубаттаган эки илимий тармак бар. Булар – лингвотипология менен лингвогенетика. Алардын айланасында, курамында да көптөгөн кичи салаалар ажыратылат. Бул салаалардын ичинен биздин изилдөөгө пайдубал болгон айрым дисциплиналарга кыскача токтолобуз.

Лингвотипология – тилдердин типологиясы. Анын ички тармактарына структуралык типология, салыштырма типология, конфронтациялык типология, контрастивдик типология, ареалдык лингвистика, универсалиялар теориясы, трансляциялык грамматика, салыштырма-типологиялык тил илими ж.б. кирет [Буранов, 1983; Мечковская, 2009]. Бул тармактар өз ара жакын катышта. Англисче *comparative philology* көп учурда жалпы тил илими маанисинде колдонулат. Ал эми салыштыруу, жандаштыруу, салыштырма метод, жандаштырма (контрастивдик) метод аталыштары да аталган тармактын синонимдери болот. Лингвистикалык салыштыруунун түрлөрүнө 1) генеологиялык (тарыхый) салыштыруу; 2) тилдик системаларды, подсистемаларды типтештирип салыштыруу (тектеп, тектеп эмес тилдерди); 3) ареалдык лингвистика (тилдердин географиялык жакындыгын, өз ара карым-катнашын эсепке алып иликтөө) [Мельников, 1969]. Адамдын жүрүм-турумун чагылдырган макал-лакаптардын тобун, тыюуларды изилдөөдө биз кыргыз санат сөздөрүн англис тилинин паремияларына тек гана эквиваленттери менен салыштыруу үчүн контрастивдик же жандаштырма типологиянын жоболорун эсепке алдык.

Изилдөөнүн жүрүшүндө **генетикалык, структуралык, ареалдык, семантикалык, синтаксистик** сыяктуу бир нече **типологияларга** жана аларды негиздеген окумуштуулардын эмгектерине сыпаттама берилген. Бул изилдөөбүздүн теориялык базасын лингвотипологиянын негизги жоболору, методологиялык принциптери түзөт.

II бап “Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө байланыштуу паремияларды тилдик аспектиде изилдөөнүн методологиясы жана ык-методдору” деп аталат. Бул бапта кыргыз жана англис тилдериндеги паремияларды тилдик аспектиде салыштырып изилдөөнүн ык-методдору, методологиялык негиздери каралат.

2.1. Иштин методологиясы, объектиси, предмети, ык-методдору. Иш учурдагы лингвистиканын жетишкендиктерине негизделет. Анын өзөгүн

антропологистиканын жана полипарадигмалык теориянын принциптери түзөт. Мында лингвопаремиялогиянын, когнитивдик лингвистиканын, лингвомаданият таануунун, парадигматика-синтагматикалык теориянын ж.б. жаңы тармактардын идеялары, жоболору жетекчиликке алынат.

Изилдөөнүн объектиси – тилдин провербиалдык мейкиндигиндеги императивдик-паремиялык каражаттар, **предмети** – кыргыз жана англис тилдериндеги коомдук жана жекече жүрүм-турумду мүнөздөө, баалоо, багыттоо максатта колдонулчу тыюу императивдеринин салыштырма-типологиялык өзгөчөлүктөрү.

Иште бир нече **лингвистикалык методдор** колдонулду. Изилдөөнүн практикалык бөлүгү эмпирикалык ык-методдорго негизделип, анда паремияларды жыйноо, катологдоштуруу, топтоштуруу, чечмелөө, которуу, саноо (статистикалык метод), трансформациялоо (трансформациялык метод), формалдаштыруу (символдорду колдонуу), моделдештирүү (жалпылоочу жана жөнөкөйлөтүүчү схемалар аркылуу) сыяктуу жолдор кеңири колдонулду. Ошондой эле изилдөөдө сыпаттоо, дискреттик, категориялык, контексттик, компоненттик анализ ыкмалары, парадигматика-синтагматикалык, салыштырма-тарыхый, жандаштырма (же жандаштырып салыштырма), жалпылоо ж.б. методдору пайдаланылды. Иштин теориялык бөлүгү лингвистикалык изилдөө методдоруна негизделди. Кыргыз жана англис тилдеринги макал-лакаптарды, табу, тыюуларды изилдөөдө сыпаттоо жана салыштыруу методдору кеңири колдонулду.

2.2. Кыргыз жана англис тилдериндеги макал-лакаптардын провербиалдык мейкиндиги изилдөө материалы катары. Бул бапта изилдөөгө алына турган макал-лакаптардын жалпы бөтөнчүлүктөрү мүнөздөмөгө алынды. Алардын өзгөчөлүктөрүн көптөгөн көрсөткүчтөр түзөрү белгиленди.

2.3. Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун жөндөөчү сентенция, гнома, максималардын табияты. Сентенция (лат. *sententia* “ой, накыл сөз”) – жүрүм-турумду жөндөөгө багытталган насаат сөз. Анын ыр түрүндөгү аналогун **гнома** (*gnoma* “ой-пикир”) дешет. Гнома байыркы Грецияда өтө кенен таркаган. Булар менен жандаш **максима** (*maxima sentential* “жогорку, бийик ой/жобо/пикир” компрессияланып, экинчи бөлүгү түшүп, анын мааниси биринчи бөлүккө өтүп кеткен) термини колдонулат. Аны менен нравалык жактан өтө негиздүү, кыйшаюусуз аткарыла турган жобону, накыл сөздү аташат (Андриевская, 8). Гнома терминин, мисалы, кыргызча ыр-макалдарга карата эркин эле колдонууга болот. Кыргыз менталитетине “Мыкты (татыктуу) затка начар (болор-болбос) зат кайсы бир тарабы менен барабар боло алат” деген пикир мүнөздүү. Бул ой бир гномада сегиз сапта берилет. Ар эки саптын мазмуну ушул константалык маанини билдирет:

Жакшы эрге жаман эр

Жары менен теңелет.

Жакшы атка жаман ат

Жалы менен теңелет.

Жакшы кызга жаман кыз

Багы менен теңелет.

Жакшы кушка жаман куш

Бабы/табы менен теңелет.

Бул гномада “мыкты зат – *жакшы эр/жакшы ат/жакшы кыз/жакшы куш*”, “начар зат – *жаман эр/жаман ат/жаман кыз/жаман куш*”, ал эми буларды теңдештирчү бир сапаты – *жары* (акылдуу/эпчил/табышкер... болсо), *жалы* (семиз/жалдуу/казылуу... болсо), *багы* (ырыс-кешиктүү/жолдуу/жакшы эрлүү... болсо), *бабы/табы* (мүнүшкөрү келишсе)” эки илтиктери карама-каршы коюлат. Жалпылоочу маани конкреттүү маанилер аркылуу ишке ашып, бир когнитема төрт кичи, так маанилерди бириктирип турат.

Гноманын автору болгонбу-болбогонбу белгисиз. Албетте, тексттеги жалпы маани, андагы параллелдүү түзүмдөр кайсы бир элдик акындын чыгармасы катары болжолдоого жол ачып турат. Мында элге таандык константалык мазмун төрт өңүттө, бирин-бири толуктаган төрт вариантта ачылып берилген. Константалык маани абстракттуу, ал эми анын ишке ашырган кош саптар реалдуу жана конкреттүү.

Good things come to those who believe,

Better things come to those who are patient,

Best things come to those who don't give up!

Англис менталитетин+е жакшылыкты ишеничке, андан жакшыраакты сабырдуулукка, эң жакшыны чыдамдуулукка байланыштыруу мүнөздүү. Бул жакшылык үчүн болгон ой-тилек бир гномада, үч сапта берилет.

Good
Better
Best → *things come to those who are* → *Believe*
Patient
don't Give up!

Англисче бул гномада туруктуу семантикалык түзүм бар. Мында *Good/Better/Best* сын атоочтору салыштыруу даражаларында колдонулуп, жеңилдикти жаратып, саптардын артындагы кайталоону, саптардын маңыздуулугун, биргелигин, бүтүндүгүн жаратты. Үч сапта иерархиялык байланыш бар: ар бир кийинки сап мазмундук жактан мурунку саптан салмактуурак маани туюндурат.

2.4. Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун жөндөгөн жышааналар, аяндар. Провербиалдык талаада мини тамсилдерге, уламыштарга да орун берилет. Аларда каармандар, булардын диалогу учурайт. Бир мисал келтирели: - *Ата, канча убакытка чейин жокчулукка чыдайбыз?* –

Кырк күн. – Андан кийинчи? – Көнүп кетебиз [Пермяков, 2001]. Мында юмор да, күтүлбөгөн жооп да бар. Ушуга жакын тамсил кыргыз дискурсуна да кездешет: *Карга сүйөт баласын: “Аппагым” – деп, кирпи сүйөт баласын: “Жумшагым” – деп* [Ибрагимов, 330]. Кийинки мисал макалдардын тизмесинде, бирок каармандардын болушу, алардын башка каармандарга болгон баасы, тексттин эки бөлүгү, диалогто окшоп турушу – аны мини тамсил катары белгилөөгө негиз [СЭС, 1058; Даль III]. Эки уламышта тең жүрүм-турумду, түшүнүктү баалоо, мүнөздөө бар. Биринчиси атанын сабырдуулугун, экинчиси эненин сүйүүсүн билдирет. Эл аралык мүнөздөгү императивдерге төмөнкү мисалдар да кирет: *Have the time of your life* (өмүрүңдү текке кетирбе/бир күндүк жашоо берсе, түшкө чейин жорго чап). *Be wiser than other people, if you can, but don't tell them so* (башкалардан акылдуураак бол, бирок аларга айтпа). *Honesty is the best policy* (ак ийилет, бирок сынбайт). *Lost time is never found again* (өткөн өттү, кайтып келбейт). Булардагы ойлор кыргыз менталитетине мүнөздүү санат сөздөрдө да берилет.

Жышаана (жышаан) – элдик тажрыйбада кабыл алынган белги. Паремиянын бул түрү табияттын кубулуштарына, жан-жаныбарларга, коомдук окуяларга, жүрүм-турумдарга мүнөздүү көрүнүштөргө баа берет. Анын түзүлүшү да өзгөчө: дээрлик бардык учурда шарттуу багыныңкы татаал сүйлөм түрүндө учурайт. Бир нече мисал келтирели: а). Далилсиз (жоромол) жышааналар: 1. *Мурдуң кычышса, эт жейсиң*. 2. *Алаканың кычышса, акчалуу болосуң же көрө элек адамыңа жолугасың*. 3. *Түндүктөн жөргөмүш желе тартып түшсө, конок келет* ж.б.; б). Элдик байкоолорго негизделген кайталанып сезимге орногон жышааналар: 1. *Чабалекей нас учса, жаан-чачын күтүлөт. Ат куйругун эки капталына туурасынан шыйпаңдаса, ылаңга чаалыкканы, куйругун өйдө-төмөн тике шыйпаңдаса, алыска минилип чаалыкканы* (Ата-бабалар табериги, 381).; в). Турпаттын жышаанасы: 1. *Бою кысканын ою кыска*. 2. *Айгыр болор кулундун жаак эти чоң болот, кочкор болор козунун маңдай жагы дөң болот* [Ибрагимов, 31]. Бул топто адамды сүрөттөп-мүнөздөөнүн типтүү формулалары берилген. Жаныбарлар жөнүндөгү макалдар адамдарга дагы тиешелүү болуп кетет.; г). Түш жышаанасы: *Түшүңдө жылан көрсөң, бай болосуң; Түстүү балык көрсөң, бейтап айыгат* ж.б.

2.5. Кыргыз паремияларынын диахрониясы жана синхрониясы.

Ф. де Соссюр тил илимине синхрония жана диахрония түшүнүктөрүн киргизип, лингвистиканы эки түргө ажыраткан. Синхрондук лингвистика тилдик фактыларды бир статикалык кесинди, белгилүү учурда колдонулуп жаткан система катары карайт. Диахрондук лингвистика буларды өзгөрүү жолунда, эволюциялык өркүндөө динамикасында изилдөөнү талап кылат. Тил бир абалда тура албайт. Андагы туруктуулук динамикалуу, ал эми динамика тилдик балансты, тең салмактуулукту сактайт. Статикадагы синонимдүүлүк, варианттуулук, трансформациялуулук пикир алмашууда тынымсыз өзгөрүүлөрдү жаратып, тандоону, активдештирүүнү талап кылып, бирин

экинчиси менен алмаштырууга жол ачып, тилдин өркүндөөсүн камсыз кылат. Жаңы вариант менен эски вариант, аз учураган вариант менен өнүмдүү вариант тандоо, колдонуу таймашында бирин экинчиси сүрүп чыгарат. Пикир алмашууда “күчтүү” жана “чабал” парадигмалардын, өнүмдүү жана өнүмсүз моделдердин, өзөккү жана чекебелдик кубулуштардын, стандарт менен стандартсыз сүйлөшмөнүн таймашы тилди өзгөрүүгө дуушар кылат [Кодухов, 2012: 186]. Тилдин өнүгүшү менен тарыхы – анын диахрониялык көрсөткүчтөрү. Тилдин тарыхы элдин, улуттун өнүгүүсү менен, адабий-жазма тилдин болушу, дасыгуусу, басымдуулугу менен шартталат. Ушул өңүттөн алганда, макал-лакаптарынын диахрониясы да көптөгөн факторлорго багыныштуу экендиги байкалат. Улутубуздун тарыхы бүдөмүк, этногенези көптөгөн жоромолдорго негизделген, жашоо хронологиясы так, даана, ынанымдуу доорлорго ажыратылбай келет. Ушул шартта биз элибиздин учкул сөздөрүнүн жаралуу, өнүгүү этаптары жөнүндө кенен, негиздүү, ишенимдүү маалымат берүүнү оор милдет катары баалайбыз. Ошентсе да, провербиалдык мейкиндигибизде орун алып, түптөлүп жаткан факты-материалдарды үч түргө бөлүп берүүгө болот: 1) нагыз кыргызча афоризмдеринин жаралышы; 2) түрк элдеринин санат сөздөрүнүн эволюциясы; 3) адамзатка таандык афоризмдердин өнүгүүсүнө кыргызча мисалдардын катышы.

2.6. Кыргыз жана англис тилдериндеги макал-лакаптардын синхрониясы. Синхрония – паремияларды изилдөөнүн бир өңүтү. Мында алардын учурда же бир учурда колдонулушу, дискурста, пикир алмашууда ишке ашырылышы эске алынат. Синхронияда паремиялардын жаралуусу, пайда болуусу, эскирүүсү, эволюциясы, тарыхы ж.б. көрсөткүчтөрү эсепке кирбейт. Паремиялардын синхрониялык-тематикалык таризде бөлүштүрүлүшү бир, эки же бир нече тилдердин материалдарында ишке ашырылат.

2.7. Кыргыз жана англис тилдеринде адамды коомдук асыл баалуулуктарга багыттоочу паремияларындагы когнитемалар. Коомдо адамдын жүрүм-турумун мүнөздөгөн императивдер туура мамилени, биримдикти, өсүп-өнүгүүнү жөндөөчү баалуу кызмат аткарат. Алардын өзөгүн позитивдүү константалар түзөт. Мындай императивдер буйрук түрүндө да, жай абалда да берилет.

Бул бөлүкчөдө этнос аралык мүнөздөгү адамдын жүрүм-турумун тескеген айрым гана учкул сөздөр кыргыз, англис тилдеринин мисалында салыштырылып, талдоого алынды. Паремиялар өз ара маанилик жалпылыгына карап бириктирилет. Бул жалпылыкты когнитема түшүнүгү менен (Иванова, 2006) туюнтабыз.

Маселен, “Чоң иш шашпай/жайма-жай аткарылат” когнитемасынын репрезентативдери: *Ийгиликтин эрте-кечи жок/Самаркан деле бир паста курулбаган* (говорлордо). *Rome wasn't built in a day*. 2. “Илим оор эмгекти талап кылат” когнитемасын бир нече учкул сөздөр обьективдештирет: *Илим ийне менен кудук казгандай* [Ибрагимов, 297]. – *Илимде даңгыр жол жок* (К. Маркс).

– *There is no royal road to learning*. 3. “Себепсиз эч нерсе жок” когнитемасынын репрезентативдери: *Жел жүрбөсө, дарактын (чөптүн) башы кыймылдабайт/Отсуз түтүн жок/От бар жерде түтүн бар, суу бар жерде түшүм бар* [Койчуманов, 198; 316; 317]. – *There is no smoke without fire/Nothing is stolen without hands*. 4. “Ар нерсе өз учурунда аткарылыш керек” когнитемасы тилдерде ар түрдүү материалдашат. Эки топ мисал келтирели: а) *Бүгүн бүтүрүүчү ишти эртеңкиге калтырба* [Ибрагимов, 180]. – *Never put off till tomorrow what you can do today*; б) *Темирди кызуусунда сок/Темирди кызыганда сок/Темирди ысыганда сок, кепти кызысуунда сок* [Ибрагимов, 580]. – *Make hay while the sun shines/Strike while the iron is hot*. 5. “Нерсени сыртына карап гана баалабайт” когнитемасына да бир нече паремия экспоненттик милдетте колдонулат: а) *Саргайгандын баары алтын эмес/Жалтырагандын баары эле алтын эмес/Башы тоголоктун баары адам эмес*. – *All is not gold that glitters* – лат. *Non omne quod nitat aurum est* [Самсалиев, 35]; б) *Адамды боюна/түсүнө/өңүнө/карап тааныбайт/Адамды кийиминен тааныбайт, ишинен тааныйт/Адамды сөзүнөн тааныбайт, ишинен тааныйт* [Ибрагимов, 19]. – *You can't judge a man's character by his lacks. You can't judge a book by its cover* ж.б.

Ошентип, ири мазмундагы эл аралык, улуттук, жеке адамдык дөөлөттөр провербиалдык мейкиндикте бир нече деңгээлде, аспектте жана өңүттө кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын жүрүм-турумун мүнөздөгөн паремияларда ички бөлүштүрүүгө учурап, алар ой тутумда когнитемалар, жалпылоочу, туруктуу пикирлер түрүндө жашагандыгын ырастоого жана сыпаттап көрсөтүүгө болот. **Кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын жүрүм-турумун жөндөөчү макалдар боюнча мындай багыттагы изилдөөлөр педагогика үчүн, жаштарды максаттуулукка, адилеттүүлүккө, эмгекчилдикке, боорукерликке ж.б. асыл сапаттарды өздөштүрүүгө багыттоо үчүн керек. Ушундай моралдык дөөлөттөр кыргыз жана англис этнос өкүлдөрүн нравалык бийик деңгээлде тарбиялап, коомду тазартат, өнүктүрөт, жаңы баскычтарга көтөрөт, бириктирет.**

III бап “Адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө байланыштуу кыргыз императивдерин англисче эквиваленттери менен салыштырып изилдөөнүн негизги натыйжалары” деп аталат.

3.1. Табу жана тыюу түшүнүктөрүнүн карым-катышы жөнүндө.

Полинезиялыктын *табу/табо* сөзүнө мааниси жакын аталыштар бир кыйла байыркы тилдерде кездешет (ивритче *kodaush*, латынча *sacer*, грекче *agos* ж.б.). Полинезиялыктарда *табо*, *ноа* сөздөрү – антонимдер. Биринчисинин мазмунун «ыйык, шектүү, кооптуу, коркунучтуу, булганыч, таза эмес» сыяктуу маанилер, экинчисиникин «кадимки, демейдеги, көнүмүш, көнүк, баарына бирдей» сыяктуу маанилер түзөт. Ошондуктан *табу* сөзү этияттыкты талап кылган, өзгөчө милдеттүүлүктү эсепке алган иш-аракеттерге, карым-катыштарга карата колдонулат [Фрейд, 386]. Табу чынында тыюуларда,

чектөөлөрдө, кайсы бир аракеттерди болтурбоодо ишке ашат. Табунун максаттары ар түрдүү: түзмө-түз табунун максатында а) зарыл жактарды, заттарды – башчыларды, кечилдерди, буюмдарды ж.б. түрдүү кырсыктардан сактоо; б) кечилдердин, башчылардын кудреттүү MANАсынан (магиялык күчүнөн) алсыздарды – аялдарды, балдарды жана карапайым адамдарды коргоо; в) өлүктөргө кол тийгизип, тыюу салынган тамакты жеп алуу коркунучтарынан сактоо; г) зарыл жашоо аракеттерин – төрөттүн, эркектин эр жеткендигин белгилөөнү, үйлөнүүнү, сексуалдык актты коргоо; д) кудайлардын, шайтандардын кудуретинен жана каарынан адамдарды коргоо; е) төрөлө элек жана ымыркай балдарды ата-энелерине байланыштуу өзгөчө жашоо көз карандылыгынын натыйжасында аларга жаралчу кооптуу коркунучтардан сактоо (эгер, мисалы, ата-энелер белгилүү иш жасашса, балдарга өзгөчө касиет берүүчү тамакты жешсе). Табу кимдир бирөөнүн жеке менчигин, курал-жарагын, эгин талаасын уурулардан, баскынчылардан ж.б. коргоого да кызмат кылат...

Табунун көптөгөн түрлөрүнүн ичинен З. Фрейд: а) душманга, б) башчыга жана в) өлүккө байланыштуу тыюуларды атайын талдоого алат [Фрейд, 404-441].

Көп «жапайы» этностордо а) душманды өлтүрөт, башын алып келет, б) жеңүүчү башчы чектөөлөрдү мойнуна алат, башка жерде жашап, аялы менен болбойт, айрым тамактарды ичпейт ж.б.; в) өлүккө өкүнүү, андан кечирим суроо жөрөлгөсү аткарылат; г) ырым-жырым (ыр-бий) жүргүзүлөт. Түрдүү элдерде уруу башчыларына карата да тыюулар кабыл алынган: жүрүшүнө, отурушуна, басышына, азыктанышына, сүйлөшүүсүнө ж.б.; өлүктөргө тиешелүү да чектөөлөр бар: өлүктү кармагандар же аза күткөндөр кол тийбес болушат, колу менен эч кимди, эч нерсени кармабашы керек, тамакты да колу менен ичпейт, кландан оолак жашайт, жашырынып жүрөт, аял киши 7-8 күн эч кимге көрүнбөйт, үйдө жашабайт; жесир эркек бүт укуктарынан ажырайт, элден качып жүрөт, башка үйлөнбөйт; өлүктүн аты аталбайт, тергелет, баары анын арбагынан коркушат. Бир топ этностордо өлүк «өлтүрүлдү» деп айтылат, «өзүнчө өлдү» түшүнүгү жок. Эми жогоруда айтылгандардан айрым жыйынтыктарды чыгарууга болот:

1. Табу – амбиваленттүү сөз. Ага кош маани тиешелүү (лат. *атва* «эки», *valentia* «күч»). Анын мазмунун бир эле учурда «ыйыктык» жана «коркунуч» семалары түзөт.

2. Табудагы амбиваленттүүлүк четке сүрүлүп жоголгон сайын андагы тыюулар да чектелип, өзгөрүлүп жаңы сапаттарга өтө баштайт.

3. «Уят» түшүнүгү – бул өзгөрүүнүн натыйжасы (нем. *Gewissen* «уят»). Мында байыркы табунун эпкини сакталып калган. Анда айрым каалоолорду конкреттүү шартта жүзөгө ашырууга мүмкүн эместиги белгиленет. Мындай каалоону аткарган уят болот же башкаларды уятка калтырат.

4. «Жапайыларда» уят жок, табу бар, табудан коркуу бар. Учурдагы коом өкүлдөрүндө табу өтө өзгөрүлүп, мааниси «жукарып» маданиятташып кеткен.

5. Кыргыз лингвоэтномаданиятында табунун реликттери (калдыктары) *тыюу, тергөө, уят, убал, күнөө, арам, макүрү/макүрөө* ж.б. сөздөр менен туюнтулат.

3.2. Табу менен тыюу лингвомаданият таанууда. Табу термини биринчи жолу англичандардын этномаданиятында пайда болгондугу тууралуу иште айтылган. Аны деңиз саякатчысы Жеймс Кук (1771-ж.) Полинезия аркылуу Түндүк Америкага карай бараткан жолдо байкап, каттап, таркаткан. Кийин табу кубулушу башка көптөгөн дүйнө элдеринде учурагандыгын илимпоздор белгилешет [Кадырбекова, 2012].

Табуда кескин тыюу берилет. Ага түшүндүрмө, негиздөө талап кылынбайт. Окумуштуулар анын семантикасында «ыйык», «таза эмес», «кооптуу», «коркунучтуу» сыяктуу семаларды жиктешет. Табу урууну, элди, коомду же жеке адамды сырдуу, кооптуу кокустуктан «коргойт», коомдук, жамааттык, жекече жүрүм-турумду жөндөйт, багыттайт. Жүрө-жүрө табулар каада-салтка, диний жөрөлгөлөргө өтөт, бара-бара укук, мыйзам иштелип чыгып, коомдун жашоосун табулар эмес, мыйзамдар башкарып, багыттап келүүдө. Мыйзамдар эл аралык мүнөзгө өтүп, бийликтин, жарандардын укуктарын, милдеттерин аныктап, жашоо коопсуздугун камсыздап, мүлктүн кол тийбестигин коргоп, үй-бүлөлүк, кызматтык, мүлктүк ж.б. ченемдерди чектеп, адамзаттын өнүгүшүн жана жашоосун жөндөп келет. Табулар тотемдерге, ыйык деп аталган заттарга (Күн, Ай, Жер, жан-жаныбар, дарак ж.б.), пирлерге негизделсе, дин бүт ааламдын, бар-жоктун жаратуучусу катары кабыл алынган күчкө (аталыштары түрдүүчө: Яхве, Будда, Теңир, Кудай, Аллах, Бог ж.б.), анын элчилерине, жиберген ыйык китептерине басым жасап, коомдун жашоосуна таасирин тийгизет. Диний табуларды кыргыз тилинде *күнөө, убал, макүрөө, арам* сыяктуу сөздөр туюнтат.

Табулар адатта, 1) адамзатка таандык табулар жана 2) маданий же улуттук бөтөнчөлүктөгү табулар болуп ажыратылат ([Фрейд, 386].

Биринчи топтогу табулар – элдердин бардыгына же көпчүлүгүнө тиешелүү чектөөлөр: Кудайды сөкпөө, жек көрбөө; ата-энени капа кылбоо, карабай койбоо; адамды кыйнабоо, өлтүрбөө; баланы таштап кетпөө ж.б.у.с. Булар диний көз караштын чегинде милдеттүү аткарыла турган талаптар катары ыйык китептерде да кездешет. Мисалы, иудейлер менен христиандарга таандык «Библияда» (грекче *biblia* «китептер») байыркы заманда эле кабыл алынган (б.з.ч. VIII кылымдан тартып б.з. II кылымына чейинки доордо түптөлгөн) катуу эрежелердин айрымдарына көңүл бөлөлү:

1. *Өлтүрбө. - Do not kill.*

2. *Бир тууганыңа каарданба, бирөөнү «акылсыз» деп кемсинтпе, ансыз сокко тартыласың; бирөөнү «акмак» дебе. - Don't be angry at your relatives, don't humiliate the other person "Stupid, unwise".*

3. *Уурулук кылба. - Do not still/ rob. Don't set a thief to catch a thief* [Абдраева, 2016].

4. *Ант бербө, берсең, бузба. - Don't make a oath, having made one, don't break it.*

5. *Жаманга каршы чыкпа. Бирөө сени оң жаакка чапса, ага экинчи жаагыңды тоз. - Don't resist evil, if someone slaps you on the right cheek, turn the left cheek.*

6. *Карыз сураган кишиден бурулуп башка жакка караба. - Do not turn your back on someone who is asking for money.*

7. *Кайыр кылганың ачык көрсөтмө үчүн болбосун, жардамың болсун. - Give a helping hand, not ostentatiously, but in such a way that it is a help.*

8. *Кудайга ачык сыйынбагын (бөлмөгө кирип, эшикти жаап сыйын). - Worship God not openly. (Do it in the room, close the door, do it with the closing door).*

9. *Орозону эл алдында көрүнүү үчүн кармаба. - Fast not for show (do not demonstrate) to others* ж.б. [Ыйык Инжил китеби, 9-14]. Бул талаптар – нравалык эң байыркы эрежелер. Алар кыйшаюусуз аткарылган. Аларга аналогдор башка диндерде да бар.

Улуттук маданий бөтөнчүлүктү чагылдыруучу табулардын таркоо, ишке ашуу чөйрөсү бар. Алар ар бир маданияттын алкагында өзүнө мүнөздүү касиеттерге ээ болот, этнос өкүлдөрүнүн мамилесин, пикир алышуусун, жүрүм-турумун жөндөйт. Бир-эки мисалга кайрылалы.

Кыргыз тилинде *чечек* деген сөз бар. Ал эмнени түшүндүрөт? Бул – өтө оор, жугуштуу, калтыратып-титиреткен, денеге, териге майда бүртүкчөлөрдү чыгарган оорунун аты. Ал алгач байыркы Кытай менен Индияда белгилүү болуп, эпидемиясы элдерди кыргынга алып келген. Кийин башка аймактарга, континеттерге да таркаган. XX кылымдын башында гана вирусу табылып, вакцина иштелип чыгып, алгач ооруну басууга, кийин токтотууга мүмкүндүк болгон. Биздин эл да ага кабылган. Аны катуу илдет, оору катары көрүп, өтө коркушкан, *оору* деп да аташпай, тергешкен. Байыркы кыргыз тилинде гүл *чечек* сөзү менен туюнтулган (азыркы алтайлыктарда жана түрк тилинде *чечек* – «гүл», *Чечек* – «кыздын аты»), коркунучтуу ооруну «алдап», «ноктолоп», ушул сөз менен тергеп аташкан. Ошол эле учурда аны *баягы, тиги, улуу тумоо, чоң жарыктык, баягы жарыктык* сыяктуу сөздөр аркылуу тергеп туюнтушкан (Юдахин: 859; Усубалиев: 97, 99).

Кийин *чечек* сөзү өзү табунун аталышы катары колдонула баштаган. Караңыз эскерүүлөрдү: *Илгери чечек чыккандарды эки суунун аралында жеке калтырышчу* [Юдахин, 859]. Ал сөз каргыштарда кездешип, сүйлөөдө өзгөчө терс маанини билдирет: *Чечек айдагыр!* «Оспадан өлгүр!», *Бооруңа чечектин энеси чыксын, ылайым!* ж.б. Кыргыздын этикети мындай одоно сөздөргө тыюу салат. Чечек уңгусу бир катар сөздөрдө алгачкы «гүл» маанисин сактап калган: *ак чечек/ак чечек/акчек*» клён, эки канаттуу ак гүлү бар дарак» (акыркы вариантында диереза жүрүп, *че* мууну түшүп калган), *байчечекей* – «эрте жазда күнөс жерлерде чыкчу гүл», *чечекей* – «көздүн, кареги, огу, хрусталиги» ж.б.

Табуга тиешелүү факты-материалдар кыргыз лингвоэтномаданиятында көп. Аларды изилдөөгө А. Сапарбаев, Б.Ш. Усубалиев, П. Кадырбекова бир кыйла салым кошушкан. Бул лингвисттер табуларды, табуга тиешелүү жөрөлгөлөрдү төрт топко бөлөт:

1. Адамдын ысымына байланыштуу табулар;
2. Зыяндуу күчтөргө, ооруларга тийиштүү табулар;
3. Айбандардын, канаттуулардын атына карата табулар;
4. Түшүнүк түрлөрүнө багытталган табулар.

Ушул изилдөөлөрдөгү жоболорду эсепке алып, теология, этика, этнология, лингвистика ж.б. канатташ тармактар боюнча адистердин пикирин көңүлгө тутуп, иште табу түшүнүгүнө кененирээк маани берилген.

3.3. Императивдин лингвистикалык касиеттери. Бул жана кийинки параграфта кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө тыюу формулаларынын таасири, төркүнү, маани-маңызы, алардын провербиалдык мейкиндиктеги орду, түрлөрү, жүрүм-турумду жөндөөдөгү кызматы тууралуу ой-пикирлер билдирилген.

3.4. Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө байланыштуу тыюу түрмөктөрүн уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттар. Кыргыз жана англис тилдеринде табулашкан формулалар көп түрдүү. Бул тууралуу жогоруда бир аз сөз болду. Алардын түрлөрүнө кийин атайын токтолобуз. Бул жерде адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөчү тыюу формулаларын түзгөн каражаттар жөнүндө гана сөз болот. Алар, негизинен, эки жол менен жасалат: 1. Чектөөнү туюнтуучу лексикалык атайын каражаттар аркылуу. 2. Типтүү тилдик формулалар аркылуу. Биринчи жол лексикалык семантикага тиешелүү, биздин ишке кыйыр катышта. Экинчи жол провербиалдык мейкиндикке тиешелүү, ошондуктан ишибизде ал атайын изилдөөгө алынды. Бул эки жолго кыскача мүнөздөмө беребиз.

1. Кыргыз этикетинде, лингвомаданиятында *тый* – уңгусу жана анын дериваттары маанилүү орун ээлейт. Алар кайсы бир аракеттерди жасабоого, аткарбоого үндөйт. Кайсы бир аракеттерди токтотууну, болтурбоону катуу талап кылат. Мисалы: *Тый* сөзү төмөнкү макалдын мазмунун уюштуруучу предикат катары колдонулган: *Көзүң ооруса, колуңду тый, ичиң ооруса, тамагыңды тый*. Сүйлөм мазмуну боюнча да, түзүлүшү боюнча да татаал. Анда адамдын дене бөлүктөрүнө мүнөздөмө берилет. Сүйлөмдүн жалпы мазмун – «Кыйналсаң, себебин жогот». Бул мазмун макалдын эки бөлүгүндө конкреттештирилген. «Кыйналуу» мааниси конкреттүү «көздүн оорушу», «ичтин оорусу» болуп экиге бөлүнөт. Ар бир бул маанилердин себеби субъекттин өзүндө: «көзүн ушалай берет» же «ар түрдүү тамакты – жакканын да, жакпаганын да ашыкча жейт».

Кыргызча варианттуу *күнөө/күнөй/күнө/кине* сөзү мыкаачылыкты, залымдыкты, адилетсиздикти, ысырапкерчиликти, адамкерчиликсиздикти баалоодо колдонулат. Бул сөздүн да адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөчүлүк

кудурети жогору. Аны иран (Юдахин: 467), тилдеринин фактылары менен тектештирип кароого болот. Мисалы: *Жетимди кордоо – күнөө. - Humiliate the orphan is guilt; Кумурсканын уюгун бузуу – күнөө. - To destroy the ants' nest is guilt; Адам өлтүрүү – өтө чоң күнөө. - To kill the person/men is guilt; Нанды тентселөө – күнөө. - To step on the bread is guilt* ж.б. Мындагы талаптар кыргыз жана англис тилдери үчүн бирдей эле.

3.5. Кыргыз жана англис тилдеринде сүйлөө маданияты тыюу түрмөктөрүндө.

3.5.1. *Руху жогорку кишилердин сөзү көркөм. Даанышмандардын сөзү жөнөкөй. Татыктуулардын сөзү даана. Карапайым адамдардын сөзү узун. Тайыз кишилердин сөзү жараксыз* (Антол. мудр.: 719). Сөзгө берилген бул баа азыр да күчүн жоготкон жок. Сөздүн мааниси, таасири, күчү айтуучунун интеллектисине, билимине, маданиятына түздөн-түз көз каранды. Эл ичинде таланттуулар да, даанышмандар да, татыктуулар да, карапайымдар да, тайыздар да бар. Накыл сөздөрдү жаратуучулар катары дайыма биринчи үч категориядагы таланттуу, даанышман, татыктуу адамдар эсептелген. Булар чыгарган улуу сөздөрдү бүт эл кабыл алып пайдаланган. Алар жүрө-жүрө элдин менталитетине сиңип, анын ажырагыс бөлүгү болуп кеткен.

Биз бул параграфта сөзгө, сүйлөөгө байланыштуу айтылган, кабыл алынган, таркалган табулук элементтери бар типтүү сүйлөө формулалары иликтөөгө алынды. Алар бир нече тайпага бөлүнүп, ар бир тайпаны түзгөн накыл сөздөргө тиешелүү жалпы маани – когнитивная тематика белгиленди.

3.5.2. «Чын сүйлө» талабы адресантка туура, апыртпай, калп айтпай, мактанбай сөз айтууну сунуштайт. Аны англисче *Speak honest/ truth/ correct* дешет. Англичандардын провербиалдык мейкиндигинде ушул константалык мааниге тиешелүү 15 макал бар. Булардын ичинен айрымдарын кыргызчага сөзмө-сөз которуу менен карап көрөлү: *When in doubt, tell the truth* “Арсарсысан, чындыкты сүйлө”. *Honesty is the best policy* “Чындык – туура саясат”, *The devil sometimes speaks the truth* “Шайтан да кээде чындыкты сүйлөйт”, *A fool sometimes speaks to the purpose* [Маргулис, 399; 473] “Акмак да кээде чын/максатка ылайык айтат”, *Plato is my friend but the truth is my nearest friend. Truth is best. Truth is better than a lie.* [Маргулис, 473] “Платон менин досум, бирок чындык андан жакын досум”, *Many true words is spoken in jest* [Маргулис: 473] “Көп чын сөздөр тамаша түрүндө дагы айтылат” ж.б. [Самсалиев, 22; 31; 57]. Бул учкул сөздөрдө чын сүйлөөгө болгон англис тилдүү элдерге мүнөздүү этностук талап даана билдирилген.

Маселен, англис тилдүү калктын чын сүйлөөгө жогору баа бериши *Арсарсысан, чындыкты сүйлө* деген макалдан ачык байкалат. Мында “Күмөн санасаң да, чын сүйлө” деген константалык маани маанилүү информация катары туюндурулган.

3.5.3. «Ыгы менен сүйлө» – бул шартка, жагдайга, мезгилге, чөйрөгө жараша сүйлөөнү талап кылган когнитивная тематика. Мында сөз жүйөөлүү, мотивдүү,

бирөөгө залал алып келбегендей болуу талабы коюлат. Бул пропозицияны туюнтуучу учкул сөздөр: 1. *Көрүнгөнгө көз артпа*. 2. *Жатка сыр/сырыңы/сырыңды айтпа*. 3. *Билбеске сөз айтпа*. 4. *Керексиз кепти/сөздү сүйлөбө*. 5. *Ооз кесир сүйлөбө*. 6. *Обу жок сөзгө ооз көптүрбө*. 7. *Тексиз сөзгө терикпе, жетесиз сөзгө желикпе*. 8. *Капталдан качырып сүйлөбө*. 9. *Саламдашпай сөз баштаба*. 10. *Улуулардан сөз талашпа/талашып сүйлөбө*. 11. *Улуулардын сөзүн бөлбө*. 12. *Улууга каяша айтпа*. 13. *Эртең менен жаман сүйлөбө*. 14. *Жакшы кошунаңа жарамсыз сөз айтпа*.

Бул фразеологиялык парадигматика-синтагматикалык биримдикке «Жакын адамыңа жагымдуу сүйлө» когнитемасын ыйгарууга болот. Бул элдик фразанын жеке когнитемасы жогоруда берилген «Ыгы менен сүйлө» ири когнитемага компонент катары кирет.

Англичандардын провербиалдык мейкиндигинде жогоркуларга маанилеш макалдар көп. Биздин картотекада 27 учкул сөз катталган. Алардын айрымдарын келтирсек, кыргыздардын макал-лакаптарына окшошуп кетет: *Hear much, speak little* “Көп тыңшап, аз сүйлө” [Лисс, 1986: 56], *No answer is also an answer* “Жоопсуздук дагы – жооп/Үндөбөө деле – жооп”, *Speak well of your friend, of your enemy say nothing* “Досуң тууралуу жакшы сүйлө, душманың жөнүндө үндөбө/унчукпа/эч нерсе дебе”, *A fool when he is silent is counted wise* “Акмак үндөбөсө, акылдуу болуп көрүнөт/саналат/Үндөбөсөң, акылдуу болуп көрүнөсүн”, *No wisdom like silence* “Унчукпоодон/үндөбөөдөн артык акылмандык жок” [Лисс, 1986: 57; Самсалиев, 65], *Speech is silver, silence is gold* [Маргулис: 453] “Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын/Сөзүң күмүш болсо, тек турууң – алтын” [Койчуманов, 350].

Жогоруда макал катары келтирилген англис тилиндеги макалдар да ыктуу сүйлөөнүн компоненти катары “Көп угуу”, “Аз сүйлөө”, “Унчукбоо”, “Доско жакшы сүйлөө”, “Душманга үн катпоо” сыяктуу түшүктөрдүн эсептелиши абдан маанилүү. Мында англис тилдүү калктын орундуу сүйлөө боюнча тутунган көз карашы, көп мезгилдик турмуштук тажрыйбасы кошо туюндурулган. Ырас, бул макалдардын семантикалык константасы адамдардын жүрүм-турумуна таасир этип, алардын турмуштук позицияларына өзгөртүүлөрдү киргизээри белгилүү. Мындай семантикалык константалар адамды жакшылыкка, ийгиликке шыктандырат.

Бул провербиалдык түрмөктөр интеллектуалдык сүйлөө мазмуну менен жогоруда талдоого алынган кыргызча императивдерге окшошуп кетет. Пикир түрүндөгү накыл сөздөрдө да адамдын жүрүм-турумун мүнөздөө, жөндөө касиети бар.

3.5.4. «Сөзгө туруктуу бол» когнитемасына караштуу англичандардын лингвомаданиятында бир нече макалдар белгилүү: *Promise is debt. Promise made is a debt unpaid* [Маргулис, 440] “Убада – карыз/Убадаңа бек тур”, *One’s word is one’s bond. Honest man’s word is as good as his bond.* [Маргулис, 484] “Сөзүң – тушооң/Айтылган сөз – атылган ок/Айткан сөзүңдүн кулусуң”, *Words are but*

wind [Маргулис, 484] “Айтылган сөз – шамал/жел//Айтылган сөз – атылган ок”, *First catch your hare then cook him* [Маргулис, 394] “Мурда коенду карма, анан бышыр” [Самсалиев, 69; 77], *Don't promise to pay someone else's debt. If you cannot pay. Better deny at once than promise long* [Маргулис, 440] “Колундан келбесе, башканын карызын төлөөгө сөз бербе” (Библия) ж.б.

Жогорудагы англис тилиндеги макалдардын константалык маанисине караганда англис тилдүү элдер “Сөзгө туруктуу бол” когнитемасына өтө олуттуу мамиле жасашат. Мындай семантикалык когнитеманы бул макалдардагы *Убадага бек тур, Сөз – тушоо, Сөздү айткан соң анын кулусуң, Айтылган сөз шамал, жел сыяктуу кайра карматпайт, Алгач ойлон, андан кийин сүйлө, Колундан келбесе, сүйлөбө/айтпа* деген негизги идеяларды байкайбыз. Ошондуктан «Сөзгө туруктуу бол» когнитемасынын фразеологиялык репрезентативдерин коом үчүн, айрыкча жаштар үчүн керек эрежелер катары аныктоого болот.

3.5.5. «Андап, карап сүйлө» когнитемасын репрезентациялаган накыл сөздөр: 9. *Сараң менен маектешипте.* 10. *Сөзгө сөйкөнбө, кепке кептелбе.* 7. *Карыптын каргышын алба.* 8. *Каргышты билбесең, бирөөдөн үйрөнбө.* 4. *Кичинеге чоңсунба.* 5. *Карыга катуу айтпа.* 2. *Бузуку менен муңдашпа.* 3. *Жамандын атасын сураба.* 9. *Оюңа келген сөздү айтпа.* 11. *Сөзгө сөлтүк, кепке кемтик болуп жүрбө.* 6. *Душманга сырыңды айтпа.* 12. *Сүйлөсөң, тилиңе сак бол.*

Булар – адамдын жүрүм-турумун жөнгө салууга көмөкчү болгон паремиялар, алар өз ара эки тайпага жиктелип турат. Биринчиси – «Өзгөчө сапаттагы кишилер менен абайлап сүйлөш же сүйлөшпө», экинчиси – «Абайлап, таразалап сүйлө».

Буларда, айрыкча, жаштар үчүн маанилүү кеңештер бар. Аларды аткаруу инсан аралык мамилени, жүрүм-турумду жөндөөгө, башкарууга кыйла өбөлгө болот.

Англичандардын лингвомаданиятында да аталган когнитемага түз же кыйыр туура келген учкул сөздөр бар: *A honey tongue, a heart of gall. Many words hurt more than swords* “Тили таттуу, дини катуу”, “Көп сөздөр кылычтардан да көбүрөөк жаралайт/Тил менен түрдүү адамды өлтүрүүгө болот/Тилиңди тыйбасаң, тишиң талкаланат/Тилди бош койсо, тишти сындырат” [Койчуманов: 371-373], *Words cut more than swords* “Сөздөр кылычтардан көбүрөөк кесет/Тил кылычтан өткүр, баатырдан баатыр/Сөз октон өткүр, кылычтан курч” [Койчуманов: 349, 372], *First think then speak. Think before you speak. Think twice speak once.* [Маргулис: 467] “Алгач ойло, анан сүйлө/Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө”, *A word spoken is past recalling* [Маргулис: 485] “Айтылган сөздү кайра кайырып ала албайсың/Сөз айтылганга чейин сенин кулун/туткунуң, айтылган соң сен анын кулусуң/туткунусуң/Сөз куш сыяктуу, учурсаң, кайра конбойт колуңа/Сөз куш эмес, ооздон чыкса, карматпайт” [Койчуманов: 349-350], *Better the foot slip than the tongue* “Тилиңден чалынганча, бутуңдан чалынганча

жакшыраак/Бутунан чалынган/мүдүрүлгөн турат, тилинен чалынган/мүдүрүлгөн турбайт/Тилинген жара айыгат, тил жарасы айыкпайт” [Койчуманов, 142; 372], *Hear twice before you speak once Be swift to hear, slow to speak. Hear all, say nothing* [Маргулис, 396] “Бир жолу айтуудан мурда эки жолу ук/Көп тыңша, аз сүйлө” [Койчуманов, 274], *Measure thrice and cut once. Better twice measure than once wrong.* [Маргулис, 421] “Үч/жети өлчөп, бир кес”, *Keep your mouth shut and your ears open* “Озунду жабык, кулагыңды ачык карма/Көп тыңша, аз сүйлө”, *First think, then speak. Think twice speak once* [Маргулис, 467] “Алгач ойло, анан айт”, *Think today and speak tomorrow* [Маргулис, 467] “Бүгүн ойлоп, эртең сүйлө” ж.б. Бул типтеги накыл сөздөр – 73. Алар мазмуну боюнча аталган когнитеманы туюнтуучу өтө таркалган тилдик формулалар.

3.5.6. «Сөгүнүү – күнөө» – таркалган сүйлөөдөгү тыюу формулаларынын жалпылоочу пропозициясы. Кыргыз лексикасында *сөгүү, сөгүнүү* сөздөрү өзүнчө топту түзүп, одоно сүйлөөнүн уюткусу катары бааланат. Сөгүү дээрлик эркектерге мүнөздүү. Аялдардын «сөгүнүүсүн» каргоо, каргап-шилөө катары түшүндүрүшөт. Каргоо эркектерге деле тиешелүү.

Бул когнитемага караштуу мисалдар: 1. *Элди сөкпө, ырыскысын төкпө.* 2. *Кызды сөкпө, урба/ Кыз баланы сөкпө.* 3. *Шамалды сөкпө/ Отту теппе, шамалды сөкпө.* 4. *Жамгырды уруша.* 5. *Ай, Күнгө акаарат келтирбе.*

Англичандардын нуска сөздөрүндө деле одоно сүйлөө терс бааланат. Мисалы: *If you swear you will catch no fish* “Эгерде сөгүнсөң, балык кармай албайсың/Сөз – бороон, катуу соксо, көңүл калат” [Койчуманов, 349], *Hard words break no bones* “Катуу сөз сөөктү сындырбайт” ж.б. Буларда **сөгүп** сүйлөөнүн зыяны жөнүндө сөз айтылгын. Биринчисинде сөгүнүнүн керектүү ишке жолтоо болушу, экинчисинде моралдык жактан жабыркатканы менен физикалык жактан таасир этпөөсү белгиленет.

3.6. Кыргыз жана англис тилдеринде адам аралык мамилени, жүрүм-турумду жөндөөгө багытталган тыюу түрмөктөрү.

3.6.1. Окумуштуу Ж.Мукамбаев тыюу формулаларын обочо карабай макал-лакаптарга кошот. Ал тыюу формулаларынын жашоодогу, пикир-алмашуудагы кызматын белгилеп келип, тыюу түрүндөгү түрмөктөрдүн маани-маңызын көнүлүнө тутуп, «алар бет чыдабаган иштерден алыс болууга түртөт... Жүрөктү өлтүрбөөнү үндөйт. Көзгө илбөөнүн жаман экендигин туюндурат...» деп, алардын коомдогу нускоо ролун баса көрсөтөт [Мукамбаев, 97].

Иште кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын жүрүм-турумун мүнөздөгөн паремиялар, аталган маселе боюнча жыйнаган мисалдар бир нече инварианттык когнитивдик-семантикалык пропозицияларга бөлүштүрүлүп талдоого алынган.

3.6.2. «Улуулар урматка арзыйт» – кыргыз жана англис менталитеттерине тең бирдей бап келген когнитема. Улуу атрибуттук субстантиви – жашы, акыл-эси, билим-тажрыйбасы, кадыр-баркы, кызматы,

статусу, күч-кубаты жогору инсандардын аталышы. Жагдайга, семантикасына карап, анын чегинде бир нече келки когнитемалар ажыратылды.

Улууларды сыйла/Respect your elders накыл сөзү эки этноско бирдей эле тиешелүү. Америкалыктар да улуу адамды, өзгөчө ата-энени төргө отургузуп, сыйлаганды жакшы көрүшөт. Белгилей кетчү нерсе, америкалыктар үчүн столдун эки башы босого тарап болсо дагы, алар үчүн төр болуп эсептелет. Ал эми Библиядагы *Obey the elders* “Улууларга баш ий” формуласы дагы жогорку когнитемага тиешелүү. Төмөнкү макалдарда: *Those who respect the elderly pave their own road toward success* “Улууларды урматтаган адам ийгиликке карай жол салат/Улууны сыйлаган узарат/Улууны урматтаган узак жашаар/Улууны урматтаса, кут коноор” [Койчуманов: 391], *An elderly person at home [is like] a living golden treasure* “Үйдөгү улгайган адам – жандуу алтын казына/ жандуу алтын казынага окшош//Улуу адам улуу тоо сыяктуу, улуу тоого чыкканда айлананы (жакынды) тааныйсың, алысты көрөсүң” ошол константалык мазмун үстөмдүк кылат. Бул макалдардан көрүнүп тургандай, кыргыз жана англис менталдык эс тутумунда улууларды сыйлоо боюнча тилдик дүйнө тааным, негизинен, окшош. Аталган эки элде тең улууларга урмат кылуу салтка, жөрөлгөгө айланган.

3.6.3. «Улуулар менен урушпа» маанисиндеги таалим сөздөр: 1. *Улуунун/ улуу адамдын жолун кесип өтпөйт.* 2. *Улууларга каяша айтпа.* 3. *Улуулардан сөз талашпа.* 4. *Улуулардын сөзүн бөлбөйт.* 5. *Улууларды шылдыңдабайт.* 6. *Улуулардын көзүнчө жайсыз күлбө.* 7. *Чоңго чоң аягыңды көрсөтпө.* 8. *Жол жүргөндө улуудан озбо.* 9. *Улуу менен урушпайт.* 10. *Улуу кишиге бөйрөк таянып жооп бербейт.* 11. *Улуунун сөзүн урматта, уруулар менен сырдашпа.* Булардын баары жөндүү, негиздүү. Муун алмашып турат. Эски муун өтөт, ордуна жаңы муун келет. Жаңы муун эскини сыйлоосу абзел. Эртең эле бул муундун жашы келип, улуулар муунун түзүп калат. Бул элдик байкоо аталган накыл сөздөрдүн ар биринин мазмунуна сиңирилген. Адеп – каалоону, мүмкүнчүлүктү чектөөчү чен. Аталган формулалардын баарында адамдын жүрүм-турумун теске салуучу адептик чен орун алган.

Бул императивдер англис лингвомаданиятынын өкүлдөрүнө чоочун эмес. Аларда деле буларга окшош талап-эрежелер кездешет: *Do not compete with the elders* – *Улуулар менен эрегишпе*; *Do not cross the elders* – *Улуулардын астынан өтпө*; *Do not interrupt the words of your elders* – *Улуулардын сөзүн бөлбө*; *Do not conflict with your elders* – *Улуулар менен урушпа*. Булар диний эрежелердин, салттуу талаптардын учурдагы трансформалары болуп эсептелсе да, жогорудагы аталган англичандарга тиешелүү төрт талап-эрежелерде тең кыргыз элиндегидей эле улууларды сыйлоо, урматтоо, аздектөө императиви камтылган.

3.6.4. «Адамзатты ызаттоо керек» пропозиция катары ар кимдин ой тутумунда болот. Бул идея англичандарда *It is good to respect the person* –

“Адамды сыйлаган дурус” түрүндө берилип, кишичиликтүүлүктүн, гумандуулуктун, өз ара урмат-сый менен жашоонун өзөгүн түзөт.

Англис тилиндеги бул императивдер англис тилдүү элдердин улууну урматтаган этномаданий адат-жөрөлгөлөрүн билдирип турат. Маселен, *Улууларга эрегиште* деген макал да “Улууларга сый-урмат кыл”, “Улуулардын маанайын бузуп, эрегиште”, “Улуу адамдар сыйга татыктуу” деген константалык маанилерге ээ.

Ал эми *Улуулардын астынан өтпө* деген макалда “Улуу адамдын сөзүн эки кылба”, “Улуунун айтканын ук” деген константалык маанилер бар. *Улуунун сөзүн бөлбө* деген макалда “Улуулардын сөзү маанилүү”, “Улуулар айткан сөздөрдү кылдат угуп, аны пайдалан” деген англис макалдарында семантикалык константтар туюндурулган. Ушул сыяктуу эле семантикалык константа *Улуулар менен урушпа* деген англис тилиндеги макалда билдирилген. Мында “Улуулар менен урушуу опурталдуу”, “Улууларга каршы баруу туура эмес” деген сыяктуу кыйытма, кыйыр семантикалык өзгөчөлүктөр бар. Кыргыз жана англис тилдериндеги “Улуулар менен урушпа” константасына байланыштуу паремияларда да жалпылыктар, универсалдуу көрүнүштөр арбын.

3.6.5. «Жакшыга жанаш, жамандан адаш». Бул когнитема англичандардын *Be close to a good person and keep away from a bad person – Жакшы адамга жакын болуп, жаман адамдан алыс болуңуз* деген көп колдонулуучу фразасына шайкеш.

Be close to a good person and keep away from a bad person когнитемасынын биринчи бөлүгү О1 (*a good person*) – оң сапаттардын ээси, О2 (*a bad person*) – терс сапаттардын ээси. Предикаттар (*Be close, keep away*) да – антоним-тыюу императивдери, буйрук ыңгайдын жекече түрү. П1 – жакын болууга, П2 – алыс болууга багыттаган императивдер.

Ал эми кыргыз тилинде деле «Жакшыга жанаш, жамандан адаш» когнитемасы антонимдик катыштагы эки бөлүктөн турат: О1+П1, О2+П2. О – объект, толуктооч. П – предикат, баяндооч. Эки объект бирине-бири карама-каршы маанидеги субстантивдешкен адъективдерден турат, экөө тең барыш жөндөмөдө (дативде). О1 – оң сапаттардын ээси, О2 – терс сапаттардын ээси. Предикаттар да – антоним-императивдер, буйрук ыңгайдын жекече түрү. П1 – катнашка, алакага багыттаган императив, П2 – оолактоого, жакындабоого багыттаган буйрук. Предикаттардын семантикалык-функционалдык жүгү салмактуу: алар адресатты аныктайт, анын жүрүм-турумуна багыт берет, өз семантикасында барыш жөндөмөгө (дативге) карата валенттүүлүктү сактайт, сүйлөөчү тарапка кескин буйругун белгилейт.

3.7. Тамак-ашка, идиш-аякка, сууга карата мамилелердин этнос кабыл алган чектөөлөрү

3.7.1. Бүт жандуулардын жашоосу үчүн эң биринчи иретте азык-оокат керек. Ансыз өсүмдүк да, жаныбар да, адам да жашай албайт. Бул чындык жалпыга маалым. Кыргыз паремияларында бул ойду тастыктаган, аны репрезентациялаган мисалдар көп. Булардын бир кыйласы табу түрүндө берилет. Тыюулардагы талап кандайдыр купуя сыры бар, ыйык маанини кабыл алгандай көрүнөт. Ошондуктан жашоо негизи болгон заттарга эл ыйгарган кереметтүү мазмун биздин жүрүм-турумубузга, ой казынабызга таасирин тийгизип, бул заттарга болгон мамилебизди башкарып келет.

Провербиалдык мейкиндиктеги азык-оокатка, сууга, булар сакталчу идиш-аякка карата кабыл алынган тыюу формулаларын бир нече когнитемалардын алкагында кароого болот.

3.7.2. «Нан – ыйык азык». Бул когнитемага рационалдуурак ат берүүгө болмок. Биз ага сакралдык образдуу аныктама тандадык. Элде: *Баарынан нан улук* деген сөз бар. Биздин этностун менталитети нанды ыйык тутат. Башка элдерде (англичандарда, түрктөрдө, татарларда ж.б. элдерде) деле ушундай түшүнүк бар. Орустарда: *Хлеб-всему голова*, түрк элинде *Kutsal Ekmek*, ал эми англичандарда *Daily bread* деген фразеологизмдер бар. Демек, нан – жашоонун башы, башаты. Баары нандан башталат, нанга такалат. Кыргыздын нанга болгон мамилесин жөндөөгө байланыштуу бир нече кескин чектөөлөр бар.

Англис тилдүү элдердин дүйнө көз карашында нан баарынан улук, нанды сыйлоо, нанды ысырап кылбоо, нанга таазим этүү маданияты англис этносунда бир кыйла жогору. Мындай түшүнүктөрдү англис тилиндеги макалдардын маанилери айкын билдирип турат. Мисалы, *Bread is the staff of life* [Маргулис, 340] - “Нан – баарынын башаты” деген англис тилиндеги макалда “Нан баарынан улук”, “Нанды сыйлоо керек”, “Нан ден-соолуктун, өмүрдүн башаты” деген константалык маанилер туюндурулган. Мында англис менталитетине ылайык нанга карата урмат-сый мамиле, нандын баалуулугу, анын адам турмушунда олуттуу мааниси тууралуу идеялар да кыйыр түрдө баяндалган.

3.7.3. «Азык-оокатты аздектөө керек». Англис тилдүү элдерде “Азык-оокатты аздектөө керек” деген конгитемада ой-туюм, менталдык көз караш ар тараптуу мүнөзгө ээ. Мындай өзгөчөлүктү англис тилинде сүт азыктарына карата айтылган императивтердин, макалдардын туюндурган маанилеринен байкоого болот. Мисалы, *Once milk becomes sour, it can't be made sweet again* [Маргулис, 422] - “Ириген сүт кайра сүт болбойт” деген макалда “Сүт азыгына, дегеле баардык азык заттарга аяр мамиле жасоо керек”, “Азык заттарды ысырап кылуу орунсуз”, “Ар нерсени барктап, баалоо зарыл” деген баалуу маалыматтар туюндурулган. Мында *сүт* түшүнүгү “азык”, “аяр мамиле”, “ысырап кылбоо”, “баалоо”, “барктоо” деген түшүнүктөрдүн фонунда, тутумунда константалык маани туюндура алды.

Аталган макалда англис этносунун сүт азыгына аздек мамиле кылуу боюнча түшүнүк-туюму баяндалган.

3.7.4. «Тамактануу белгилүү эрежелерге баш ийет» – бул когнитеманы башкача атоого да болот. Кыргыз эли тамактануу учурунда көңүлгө ала турган жүрүм-турум нормаларын кабыл алган. Алардын ичинде байыркылары да, кийинчерээк кабыл алынган да бар.

Албетте, бул эрежелер улуттун дээрлик бардык өкүлдөрүнө тааныш. Анткени эл оозунда булар тынымсыз эскертилип, эстетилип турат. Айрым учурларда аларды колдонуу көңүлдөн чыгып деле кетет. Бирок нарктуу ата-эненин колунан тарбияланган жаштар бул накыл сөздөрдү дайыма назарында тутушат. Мындайларга эрежени эстетүүнүн деле кереги болбойт.

Англичандар тамактын алдында, эгерде көп киши болсо, чоогу отургандар бири-бири менен кол кармашып же нанды баардыгы ортого чоогу кармап алышып кудайга ичтеринен төмөнкүчө жалынышат:

God is great, and God is good,

And we thank him for our food;

By his hand we all are fed;

Give us, Lord, our daily bread (<https://hymnary.org/text>)

3.7.5. «Идиштерди барктоо зарыл». Америкалыктарга тиешелүү *Don't kick the dish that feed you [Маргулис, 465]* *Сени тамактандырган идишиңди теппе* деген маанини билдирген макалында идиш катары суу, азык-оокат, мөмө-жемиш салынып сактала турган, куюлуп бериле турган буюмдар эсептелет. Бул топко тиешелүү сөздөр жеке идишти, алардын жыйындысын, топтомун да атай алат. “Идишти барктоо керек” деген когнитемага байланыштуу айтылган англис тилиндеги бул макалда “Ырыскы алууга көмөкчү болгон буюмду сыйла”, “Тамак ичкен идиш-аяк аярлуу”, “Аш ичкен табагыңа кыянат кылба”, “Идиш-аякты кор тутпа, ал өзүнө залал” деген сыяктуу константалык маанилер кыйыр туюндурулган. Мындай константалык маанилерден англис тилдүү элдерде аш ичкен идиш-аякка карата терең урмат-сый бар экенин байкаса болот. Аларда идиш-аяк ырыска шерик буюм катары эсептелери бул макалдын жалпы мазмунунда баяндалып турат. Мында идиш-аякка кыянатчылык кылбоо мааниси “теппе” деген тыюу аркылуу кыйыр билдирилген.

3.7.6. «Сууну кастарлоо керек». Бул аталышта этностун сууга карата мамилеси жалпыланып, когнитивдик түзүм катары берилди. Бул когнитеманы объективдештирүүчү накыл сөздөр: 1. *Сууга заара кылба, түкүрбө. Ичээр сууга түкүрбө.* 2. *Суу ичкен булагыңа/кудугуңа түкүрбө. Кудукка түкүрбө. Кудукка таш ыргытпа.* 4. *Суу көтөргөн баканды/Суу баканды аттаба.* 5. *Агын сууга түкүрбө. Шыпырындыны таштаба, кир жууба, даарат алба.* 6. *Арыктагы сууга түкүрбө.*

Бул комплекс тыкан парадигматика-синтагматикалык бүтүндүктү түзөт. Комплекс эки блоктон турат. Биринчи блоктун толуктоочтук жана

аныктоочтук-толуктоочтук топ, экинчини предикаттык-баяндоочтук топ уюштурат. Аны схемага өткөзсөк, түзүлүшү даанараак ачылып, жөнөкөйлөнүп көрсөтүлөт.

3.8. Жүрүм-турумду ортолоштуруучу тыюу формулалары.

3.8.1. «Одоно мамиле көңүл оорутат». *Эч кимди сөөмөйүң менен көрсөтпө. - Never indicate the person with the point finger - Бирөөгө карап керилип-чоюлба/керилип чоюлууга болбойт - Do not scratch in front of the people - Бөйрөгүңдү таянба/бөйрөктү таянбайт - Do not rest your hands on the sides. Адамды малча санаба - Do not count people as the animals* мисалдары кыргыз тилдүү 9, англис тилдүү 9 жарандарга чечмелөө үчүн сунушталды. Аталган респонденттер бул формулаларды адамдарды сыйлоого, ызаттоого багыттаган кеңештер катары кабыл алды. Англис тилдүү 2 гана респондент *мал катары саноо* жосунун жакшы түшүнбөгөндүгүн билдирди.

Демек, элдик лингвомаданият өз өкүлдөрүн адептүүлүккө, айлана-чөйрөдөгүлөргө сый мамиле кылууга, токтоолукка, сылыктыкка, эреже-нормаларды бузбоого, эл ортосу болууга багыттайт. Көпчүлүк кабыл алган талаптарды бузуу этностук кодексти көзгө албагандык деп бааланат.

Мындай талаптар башка элдерге деле мүнөздүү. Мисалы, казак, түрк жана америкалык респонденттерибиз бул байкообуздун колдошту. Өзгөчө америкалыктарда толеранттуулук жана позитивдүүлүк үстөмдүк кылары аныкталды.

3.8.2. «Сабырдын түбү – сары алтын» когнитемасына ыктаган тыюу формулалары америкалыктар үчүн да өтө маанилүү экени билгилүү болду. Алардын: 1. *Live without regrets - Өкүнбөй жаша. Repents cost very dear [Маргулис, 443]* 2. *My guardian is always with me - Менин коргоочум дайыма мени менен.* 3. *Life is beautiful - Жашоо керемет. [Маргулис, 413]* 5. *My life — my rules - Менин жашоом менин эрежем. Live your own life, for you die your own death - Өз өмүрүң менен жаша, өлүмүң өзүңкү [Маргулис, 413]* 5. *Patience conquers - Сабырдуулук жеңет. [Маргулис, 431]* 6. *World belongs to the patient - Дүйнө көтөрүмдүү адамдыкы. Patient man win the day - Сабырдуу адам күндү жеңет [Маргулис, 432]* 7. *Don't go to bed angry - Таарынычың менен төшөккө жатпа.* 8. *Don't let the sun go down on your anger - Ачууң менен күндү батырба* деген америкалыктардын тыюу императив жана ишенимдери кишилерди сабырдуу, токтоо болууга (1, 6, 7), өткөнгө өкүнбөөгө (2) жашоонун кереметтигине (4) кечиримдүү болууга (8, 9), өзүн басандатып алып жүрүүгө үндөйт. *Бар болсо, мактанба, жок болсо, уялба. - Do not boast if you have, do not be shame if you do not have* жана *Poverty is not a shame, but the being ashamed of it is – Байлыктан уялба, жакырчылыктан уял [Абдраева: 65]* мисалын англисче шайкеши менен салыштырып, эки лингвомаданияттын өкүлдөрүнүн аң-сезиминде коендой окшош эле когнитеманын болушун ырастоого болот.

3.9. «Үй-бүлө – бакыт уясы» константалык маанисиндеги этнос өкүлдөрүндөгү тыюу репрезентативдери.

«Үй-бүлө – бакыт уясы» – константалык маани. Ал бардык этносторго мүнөздүү. «Үй-бүлө – бакыт уясы» когнитемасы – оң (позитивдүү), жалпылоочу этностук пикир. Изилдөөгө алынган кыргыз жана англис этнос өкүлдөрүндө деле: *The family is the nest of the happiness* - “Үй бүлө – бакыттын уясы”, *You may choose your friends; your family is thrust upon you* [Маргулис, 373] - “Сиз досторду тандай аласыз. Сиздин үй-бүлө сизге ыйык”, *Charity begins at home* - “Ата-энени сыйласаң, өз балдарыңдан жакшылык көрөсүң”, *Child may have too much of his mother’s blessing* – “Энени тилегинен бала көп нерсеге жетет”, *Respect your elders*” паремиялары үй-бүлө ичинде улууну урматтоого, кичүүнү сыйлоого чакырып, аталган тыюу жүрүм-турум эрежелери байыртадан үй-бүлөнү даңктоого, сыйлоого багышталган. Эки этностун тең ар бир нике, үй бүлө кудайдын амири менен жаралат, эне төрөйт, ата багат, ошол себептүү алар урмат-сый көрүшкө акылуу деген ишеними бар.

3.9.1. «Жаныбарлардын үйүн бузба» Аталган эле константа анималдык чөйрөгө өткөрүлгөн. Буга тиешелүү мисалдар: *Аарынын уюгуна тийбе; Кумурсканын уюгун бузба, үйүң бузулат; Чымчыктын уясын бузбайт; Чымчыктын, чабалекейдин уясын бузба: каргайт, оңдоп койсоң, сооп болот.* Бул тыюу формулалары жаштарды боорукерликке багыттайт, уянын, уюктун ыйыктыгын түшүндүрөт. Анткени уя жан багуунун, жашоонун, тукум улоонун, көбөйүүнүн орду болуп саналат (караңыз: 3.11). Бул формулалар экологияга тиешелүү, көптөгөн этностордун провербиалдык каражаттарында да кездешет. Караңыз: *Do not destroy bird’s nest.* - *Чымчыктын уясын бузба.*

3.9.2. «Үйгө келгенди ызаттайт» – мында меймандар, коноктор жөнүндө айтылат: 1. *Үйгө конок келгенде итти «Чык!» дебейт.* 2. *Конок келгенде үйдү шыпырбайт (кабакты бүркөбөйт)* 3. *Үйгө келген жыланды өлтүрбөйт.* 4. *Конгон мейманды эрте ойготпойт.* 5. *Коноктун көзүнчө чырлашпайт/сөз талашпайт/кайым айтышпайт.* 6. *Меймандын көзүнчө мышыкты «Пыш!» дебейт.* Буларда үйгө келген объект конок, мейман, жылан сөздөрү менен аталды. Келгендердин баарына ызат-сый көргөзүп, жаныбарларды (итти, мышыкты) кыйкырып кубалабастан, шыпырынбай, чырлашпай, кайым айтышпай, кабакты чытыбай, конуп калгандарды эрте ойготпой тосуп-узатуу талап кылынат. Жыланды да ак (ун, айран, сүт) чачып жакшы сөздөр менен чыгаруу сунушталат. Табусу жок эле мисал бул когнитеманы кубаттап турат: *Үй ээсинин кабагы – меймандын сүйгөн тамагы.* Үй ээсинин конокту күлүп жайнап тосуп алышы – этностун жакшы жөрөлгөсү.

Respect the guest at home. Be my guest. [Маргулис, 392] – “Үйгө келген конокту ызатта” талаптары англичандарда да учурайт жана конок сый

көрүүчү адам катары бааланат. Когнитивдик-семантикалык аспектиде караганда, атоочтук блок кастарлоо объектисин, этиштик блок күтүү, ызаттоо, аярлоо, эттияттоо аракеттерин атап турат.

Англис менталитетиндеги адамдар өзүлөрүнүн турмуштук шарт-жагдайына, мейманга болгон дүйнө көз караш өзгөчөлүгүнө жараша конокту күтүшөт. Англис этносунда конок күтүү, салт-жөрөлгөлөрү кыргыз элинин конок тозуу маданиятынан бир кыйла айырмаланат. Мында эки элдин үрп-адат, каада-салт боюнча айырмачылыктары бул маселеге карата өзүнүн таасирин тийгизбей койбойт. Ошондой болсо да, “үйгө келген конокту ызатта” деген англис тилиндеги жогорку макалда “конок сыйлоого татыктуу”, “конокко ызат көрсөтүү зарыл”, “конок көңүл бурууга арзыйт” деген константалык маанилердин туюндурулушу англис тилдүү элдерде да мейманга ызат көрсөтүү салты бар экенин билдирет. Бул өңүттөн караганда, кыргыз жана англис тилдүү элдерде мейман күтүүгө байланыштуу көз караш жалпы мүнөзгө ээ деп айтсак болот.

3.9.3. «Жашаган ордунду баркта». Адамдын жашоосу, негизинен, үй-бүлөдө, үйдө, ата-эне, уул-кыз, бир туугандар менен өтөт. Жашаган жер – киши үчүн кымбат, ага өзгөчө мамиле керек. Бул когнитема бир нече табуларда берилет: 1. *Үйдүн дубалын теппейт.* 2. *Үйдө ышкырбайт. Үйдө үшкүрбөйт;* 3. *Үй/Үйдү айланып чуркабайт/Үйдү тегеренбейт.* 4. *Үйгө карай жүгүрбөйт.* 5. *Үйдү төргө карай шыпырба, душманың көбөйөт* ж.б. Бул нуска сөздөрдө үйдүн дубалын тепкилөө (1), үйдө туруп ышкыруу, үшкүрүү (2), айланып, тегеренип чуркоо (3), үйгө шашкалактап чуркоо (4), төрдү карай шыпыруу (5) туура эмес аракеттер катары бааланып жатат. Элде *тепкилөө* басынтуунун, жекирүүнүн, *ышкыруу* тарбиясыздыктын, бейбаштыктын, *үшкүрүү* кайгынын, *үйдү айланып чуркоо* кубалоонун же качуунун, *үйгө карай чуркоо* капыскы кырсыктын, *төргө карай шыпыруу* келесоолуктун, эси жоктуктун символдору катары түшүнүлөт.

Үйдө ышкырбайт/Don't whistle at home. Don't whistle before you leap. [Маргулис, 479] (2) когнитема америкалыктарда да тыюу императивине кирет, алардын түшүнүгүндө да *үйдө ышкыруу* жана *кол чатырды үйдө ачуу, жөлөнүп турган шатынын алдынан өтүү* сыяктуу жүрүм-турумдар үйдөгү берекени, ийгиликти качыруу жана ошондой эле бара жаткан жеринен жолу болбой калуу коркунучун түшүндүрөт.

3.9.4. «Ата, эне сыйга арзыйт» когнитемасы бир нече тыюу түрмөктөрүндө берилген. Албетте, “Ата-эне сыйга арзыйт” когнитемасына байланыштуу кыргыз жана англис тилдериндеги макалдардын константынын өзөк маанилеринде жалпы окшош жагдайлар, аталган мааниге карата бирдей дүйнө тааным жөрөлгөлөрү байкалат. Маселен, эки элде тең *энени уят кылбоо, аброюн эл алдында түшүрбөөгө* карата тыюу формулалары да бар жана эненин кадыр-баркы, улуулугу, урматы эки элде тең бирдей экени салыштырып изилдөөнүн жүрүшүндө белгилүү болду.

3.9.5. «Кыз бала – үйдүн назик өкүлү» Бул когнитивная тема одна нече өзгөчөлүктөргө ээ. Аталган когнитивную тема кыргыз жана англис тилинде сүйлөгөн элдердин үрп-адат, каада-салтына салыштырып караганда бир кыйла айырмачылыктар байкалат. Маселен, кыз-балага байланыштуу кыргыз элинде абдан көп табу, тыюу формулалары кездешет.

Кыргыз элинин үрп-адат, каада-салтына байланыштуу кыз баланын жүрүм-турумуна, адеп-актыгына байланыштуу императив ар түрдүү жана абдан бай. Ал эми англис тилдүү элдердин этномаданий, лингвоэтикалык, үрп-адат, каада-салттык өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыз баланын жүрүм-турумуна, таалим-тарбиясына карата тыюу императивдери бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ. Бул маселе кыргыз жана англис элдеринин дүйнө таануусуна, жашоо образына, ишеним-ынанымдар боюнча айырмачылыктарга тыгыз байланыштуу.

Америкалык жазуучу Элла Кара Делоруанын «Waterlily» аттуу романындагы Америка элдеринин «Кыз адеп сактайт» когнитивная тема тектеш тыюуларын америкалык байыркы уруулардын бирине таандык «Кумурача» романында ачып көрсөткөн. Бул – индейлердин Сиу урууларынын жашоосу менен маданиятын уникалдуу сүрөттөгөн автобиографиялык роман.

Аталган романда жергиликтүү америкалыктардын адамдын жүрүм-турумун жөндөөгө байланыштуу көптөгөн үрп-адат менен каада-салттары, тыюулары кыргыз табу тыюуларына окшош экендигин кездештирүүгө болот.

“Waterlily” романында чоң энелер кыздарын типиге чогултуп (типи – боз үйгө окшош индейлердин үйү) өспүрүм жаштарды адептүүлүккө, ыймандуулукка үйрөтүшкөн. Мисалы:

1. Бутту кайчылаштырып же этек менен жаппай отурууга тыюу салынган (кыздар үчүн): *Sit like women. Never cross your legs like men. And be sure to keep your skirts pulled well down over your knees* [“Waterlily”, p. 53]. - «Аял кишидей отургула. Эркектердей бутуңарды эч качан кайчылаштырбагыла. Ал эми белдемченин тизеңди жакшы жабышың, тартылышың текшер (биздин котормо).

2. Кыз бала эркек кишинин алдында катуу үн катпоо жана тике карабоого байланыштуу тыюу: *Always bent on making well-behaved women of them, she directed them thus: Now, as you enter the tipi where the great man sits, move quietly as not to attract attention; there are men sitting with him. Say nothing, and keep your eyes well down* [“Waterlily”, p. 53]. - «Алардан ар дайым тарбиялуу аялдарды чыгарууга умтулуп, аларга мындайча көрсөтмө берген: Эми типке киргенде улуу киши отурса, көңүл бурдурбап үчүн акырын кыймылдагыла, эркектер отурушат. Эч нерсе дебе жана караба, көзүңдү ылдый түшүр» (биздин котормо).

Демек, кыз баланын жүрүм-турумуна болгон чектөөлөр түрдүү себептерден улам кабыл алынган. Аларды сактоо кыз баланын кадыр-баркын гана көтөрөт.

3.9.6. «Бирөөнүн уул, кызына сынтакпайт». Бул идея жуп тыюуда берилет: 1. *Уулу бар, уулдууга сын такпа.* 2. *Кызы бар, кыздууга сын такпа.* Бул эки накыл сөз көбүнчө өз алдынча айтылат. Бирок кошо берилген учуру өзгөчө эффект берет, анткени жалпылоочу күчү жогорулап, «Балалуу киши, балалууга сын такпа» деген маанини билдирип, сын тагууну кызга да, уулга да, кыздууга да, уулдууга да тиешелүү кылып көрсөтөт. Жыйнактарда учураган жазылуу, айтуу варианттарынан айырмаланып, сүйлөм ортосунда каратма сөздүн интонациясы берилип, ал үтүр менен ажыратылды. *Уулу бар* «уулдуу адам», *кызы бар* «кыздуу адам» маанисиндеги татаал түзүлүштөгү вокатив (кайрылуу) өзүнчө ажыратылды.

Every girl has her day [Маргулис, 327] - Ар бир кыздын өзүнүн күнү бар” деген англис тилиндеги макалда кыз баланын башкаларга окшобогон өзгөчөлүктү сактоосуна, өзүндөгү жекемекти өнүктүрүүсүнө багытталган когнитемалык маанилер бар. Ошентип, англис тилдүү элдердин маданиятына да бирөөнүн уул, кызына сынтагуу орунсуз жорук катары эсептелет.

3.10. Кыргыз этносуна тиешелүү тыюу формулаларын иликтөөнүн негизги аспектилери.

3.10.1. Тема – бул сөздөрдүн объектиси, предмети. Тыюу формулалары *кийим, кол, бут* темаларын бириктирип, буларга тиешелүү сөздөр «ачкыч» катары кызмат аткарат. *Кийим* сөзү «*Кийим адамды коргойт/сактайт*» когнитемасынын парасинтагматикалык өзөгүн атоодо колдонулуп, бир нече императивдердин башын өзүнө бириктире алат.

3.10.2. Кыргыз элинин менталитети кийим-кечеге өзгөчө маани берет, ага кишилердин тыкыр, өзгөчө мамиле кылуусу сунушталат. Кийим ысык-сууктан, жаан-чачындан, уят-сыйыттан, оору-сыркоодон сактайт. Ал адамга көрк берет, көңүлүн өстүрөт, кадыр-баркын көтөрөт, мамилесин оңойт. Ошондуктан кыргыз элинде кийимди кастарлап пайдалануу талап кылынат.

Кыргыздар баш кийимге өзгөчө маани берет. Бул ой-пикир алар кылымдар бою айтып, колдонуп, жетекчиликке алып келген бир топ табуларда билдирилген: *Баш кийимди теппейт, ыргытпайт. Баш кийимди сатпайт, белекке бербейт, алмашпайт, тегеретип ойнобойт.*

3.10.3. Парасинтагматикалык критерий императивдерди ири блокторго кошот. Жогорудагы эле мисалдарда *кийим, баш кийим, тебетей, топу* зат атоочтору бир тематикалык топту түзөт. Булар гиперонимдик-гипонимдик катышта, бир кылка эмес.

Мында К – кийим, БК-1 – баш кийим, Т-1 – топу, Т-2 – тебетей, БК-2 – бут кийим, Ө – өтүк, Б – байпак, К – жалпы ат, калгандары – чекене аталыштар. БК-1 менен Т-1, Т-2, БК-2 менен Ө, Б гипероним-гипонимдик катышта. Булар бир парадигманы түзөт, көптөгөн тыюу императивдерин бир темага бириктирет.

3.10.4. Императивдик маани вербалдык да, вербалдык эмес да мүнөздө жашайт. Вербалдык эмес императивдерге ишаараттар («токтот», «уят»,

«этият бол» сыяктуу мазмундагы жаңсоолор), светофордогу түстөр («токто», «даярдан», «өтө бер»), токтотууга, тамеки чегүүгө мүмкүн эмес деген белгилер ж.б. кирет. Вербалдык императивдер, негизинен, этиштик буйрук жана жай ыңгай формасындагы баяндоочтордон жасалат. Этиштердин түпкү уңгусу да – императив. Императивдер көбүнчө зат, сын атоочтордон жасалат (баиш: - баишта/баиштагын/баиштагыла/ баиштайлы, жакшы: -жакшырт/жакшырткын /жакшырткыла, жакшыртыңыз... ж.б.), өзүнчө бутактаган парадигмалык түзүлүшкө ээ.

3.10.5. Ареалдык критерий жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү камтыган тыюу формулаларын жыйнап, сыпаттап берүүнү жөндөйт. Бул багытта атайын изилдөө жүргүзүлбөгөн. Биз Ж. Мукамбаевдин «Эл ичи – өнөр кенчи» аттуу монографиясына кайрылып, анда Тажикстандык кыргыздардын провербиалдык фондунан келтирилген айрым императивдерди мүнөздөп берүүгө аракеттендик [Мукамбаев, 222].

Тыюу императивдери аткаруучуга жалпылоочу маани бергенде жай ыңгайдын 3-жагынын жекече түрүнүн, буйрук ыңгайдын 2-жагынын жекече түрүнүн формалары аркылуу белгиленет.

Ошентип, кыргыз этносуна тиешелүү тилдеги тыюу түрмөктөрүн изилдөөнүн негизги өңүттөрү катары тематикалык, парасинтагматикалык, когнитивдик-семантикалык императивдик-предикативдик, ареалдык жана сан-өлчөмдүк принциптерди эсептөөгө болот.

3.11. Табулашкан сүйлөө түрмөктөрүндөгү лексикалык бирдиктердин кызматы этнос өкүлдөрүнүн эс тутумунда

3.11.1. Сүйлөө формулалары жабык жана ачык түрдө кездешет: Жабык идиомалар бүтүн, өзгөрүлбөгөн, уланбаган түрдө учурайт: 1. *Кудай жалгыз*. 2. *Ата-эне – ыйык*. 3. *Ымыркайды өппөйт* ж.б. Өзгөрүүлөр ушул түзүмдүн гана ичинде жүрөт: *Ата-эне – ыйык > Ата менен эне ыйык; Ымыркайды өппөйт > Ымыркайды өппө; Кудай жалгыз/кудай бирөө* ж.б. Ал эми ачык идиомалар көптөгөн трансформаларга – кыскарууларга, орун алмаштырууларга, узартууларга, улап кетүүгө эркин жол берет: *Кудай берет/Кудай ага берди/Кудайдын бергенин алабыз/Кудай эмнени берсе, ошону алабыз..., Ата-энени сыйла/сыйлагын/ Ата-энеңи сыйлабасаң, балаңан көрөсүң..., Сууга/кудукка/оокатка/отко/күлгө заара кылбайт/ Сууга/кудукка/оокатка/ отко /күлгө заара/саара кылуу күнөө* ж.б. Кайсы бир жагдайларда жабык перформативдер «ачылып», жайылып кетет.

Иште табуга тиешелүү сүйлөө формулаларын иликтөөдө алардын эки түрүнө тең анализ жүргүзүүгө аракеттер жасалды.

3.11.2. Эң алдын табулашкан сүйлөө формулаларынын өзөгүн түзгөн лексемаларга кыскача токтололу. Аракеттерди чектөөдө өтө өнүмдүү *убал, арам, макүрөө/макүрү, күнөө* сөздөрү колдонулуп, айтылган байкоону кененирээк иликтеп чыгуу максатында жаштар арасында сурамжылоо жүргүзүлдү. Анын милдеттери:

1. жаштардын табулук көрсөткүчтөгү сөздөрдүн маанисин түшүнүү даражасын аныктоо;

2. дин, эл тыюу салган заттардын, аракеттердин, жоруктардын көлөмүн, мазмунун жаштар тарабынан билүү, элестетүү деңгээлин аныктоо;

3. респонденттердин көз карашын, билимин, тажрыйбаларын, сунуштарын изилдөөдө пайдалануу болду. Англис тилдүү этностор үчүн эмне арам, күнөө жана макүрөө экендиги жөнүндө ушул эле параграфыбызда кеңири иликтөөлөр жүргүзүлдү.

Баардыгы болуп сурамжылоого 191 адам катышты. Экинчи курстун студенттери, негизинен, 18-19-20 жаш тегерегинде. Алар – этностун активдүү, тынымсыз изденүүдөгү, билүүгө, үйрөнүүгө ынтызар бөлүгү. Алардын дүйнө таанымы, албетте, этностукуна салыштырмалуу тар. Биздин милдет-этностун көз карашын толук изилдөө эмес, анын бир бөлүгүнүн гана «күнөө» концептин элестетүүсү, анын түзүүчүлөрүн, касиеттерин билүүсү, түшүнүүсү тууралуу маалыматка ээ болуу эле.

Респонденттердин жообунда күнөөнүн эң чоңу катары ата-энесин ызаттабоо (183), пара алуу-берүү (179), тамакты (190), нанды (188), кесир тутуу, малды тебүү (171), сууну булгоо (176) катталды.

Биздикине бир топ жакын изилдөө америкалык социологдор тарабынан дагы жүргүзүлгөн. Бул иш 2018 жылдын март айында аткарылган.

Алардын кайсы бир пункттары (порнография, өз жанын кыйуу, бир жыныстык катнаш менен алектенүү ж.б.) биздин респонденттердин оюна келбегендигин айтууга болот. Америкалыктардын күнөөнү түшүнүү бөтөнчөлүгү дагы бир кыйла өңүттөрдө көрүнүп турат. Алар бойго бүтүрбөөгө жана кумар оюндары менен алектенүүгө болгон аракеттерден көп тынчсызданышат. Ошондой эле тери кийим кийүү, өлүм жазасы, бойдон алдыруу, порно менен алектенүү, өз жанын кыйуу, көп аял алуу жана адамды клондоштуруу чоң күнөө делинип, жубайды алдоого караганда кыянатчылык катары бааланат.

КОРУТУНДУ

Изилдөөдө талданган материалдар, фактылардын салыштырылышы, алардан алынган жоболор бир нече тыянак чыгарууга негиз боло алат.

1. Паремиология – филологиянын өзгөчө бир тармагы. Анын изилдөө объектилерине кичи көлөмдөгү фольклордук чыгармалар кирет.

Паремия – эл иштеп чыгып, кабыл алган микро жанрдагы чыгарма. Анын курамын макал, лакап, уламыш, табышмак, ырым-жырымдар, тыюулар, түрдүү афоризмдер, санат сөздөр түзөт. Паремия поэтикалык да, прозалык да мүнөздө болот.

2. Паремиология үчүн эң баалуу жана таркалган изилдөө предмети катары макалдар эсептелинет. Айрым паремиологиялык изилдөөлөр дээрлик макал-лакаптардын негизинде аткарылат. Аларда элдик билим, тажрыйба,

дүйнө тааным чагылдырылган. Бул тажрыйба паремиялар аркылуу муундан-муунга, элден-элге берилип турат.

3. Паремиология менен лингвистиканын кошулушунда лингвопаремиология өзүнчө тармак катары түптөлүп келет (Айылчиева, 2017). Бул докторлук изилдөө ушул тармактын чегинде аткарылды.

Лингвопаремиология өз объектисин көптөгөн критерийлер, чен-өлчөмдөр аркылуу презентациялайт. Бул критерийлерге: 1) алфавиттик ыкма; 2) лингвогенетикалык ыкма; 3) тарыхый ыкма; 4) ареалдык (географиялык) ыкма; 5) салыштырма жол; 6) негизги сөзгө карап топтоштуруу ыкмасы; 7) тематикалык жол; 8) этнопедагогикалык ыкма; 9) синтаксистик көз карашта топтоштуруу жолу; 10) булагына карап топтоштуруу (эпостогу, ыйык китептердеги, жазуучунун чыгармачылыгындагы ж.б. бөтөнчөлүктөргө карап); 11) пикир берүү-бербөө өзгөчөлүгүнө жараша; 12) типологиялык ыкма; 13) прагматикалык ыкма ж.б.

4. Изилдөөдө паремиологиядагы провербиалдык талаа жөнүндө идеяны өнүктүрүүгө аракеттер жасалды. Бул талаанын өнүмдүү түзүүчүлөрүнө макал-лакаптар кирет. Иште булардын эң жалпы көрсөткүчтөрү, белгилери аныкталды.

5. Лингвопаремиологиянын чегинде бир нече концептуалдык ойлор, көз караштар жаралат. Булардын ичинен логикалык-семиотикалык теория өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Анын негизинде жаралган табылгалар, жаңы байкоолор дүйнөлүк лингвистикага ири салым кошо алат.

6. Лингвогенетика менен лингвотипология макалдарды тарыхый-эволюциялык жана учурдагы абалында изилдөөгө багыт берет.

7. Провербиалдык мейкиндикти идиомалар, макалдар, лакаптар, аяндар, баталар, анттар ж.б. типтүү формулалар түзөт. Булардын аң-сезимдин түпкүрүндө жайгашкан когнитивдик-менталдык курамы түрдүү концепттерден, алардын биримдиктеринен турат. Биз макалдардагы маани, элес, түшүнүк, пропозиция, когнитема, фрейм, скрипт ж.б. кубулуштарды когнитивдик элементтер катары эсептейбиз. Иште көбүнчө пропозиция, когнитема тууралуу ой-пикирлер айтылды.

8. Изилдөөдө тотем, табу жөнүндө дагы сөз болот. Тотем – байыркы элдер, уруулар ыйык туткан, пир катары эсептешкен күчтөрдүн аты. Тотем катары аюу, карышкыр, чоң дарак, сай же үңкүр кызмат кылат.

Кыргыз макал-лакаптарынын тизмесинде көптөгөн тыюу формулалары учурайт. Аларды түрдүүчө аташат: айрымдарын макалга кошушат, башкаларын ырым-жырым деп аташат, кайсы бирлерин типтүү кеңеш, талап катары эле кабыл алышат.

9. Тыюу формулалары биздин провербиалдык талаада орчундуу кызмат аткарат. Алар коомдук жүрүм-турумду багыттоодо, эл өкүлдөрүнүн өз ара мамилелерин ырааттуу жүргүзүүдө, позитивдүү нукта алып жүрүүдө баа жеткис кызмат өтөйт.

Диссертациянын темасына тиешелүү жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Abdraeva, A.T. et al. Cognithemes in the Kyrgyz Speech Etiquette and Ways of Their Interpretation in Language [Текст] / A.T. Abdraeva // Open Journal of Modern Linguistics. – 2021. – Т. 11. – №. 02. – С. 249. <https://doi.org/10.4236/ojml.2021.112020>
2. Abdraeva, A. et al. Reflection of Interpersonal Relationships in Cognitions of Kyrgyz Imperative Paremiyas [Текст] / A.T. Abdraeva // Open Journal of Modern Linguistics. – 2021. – Т. 11. – №. 3. – С. 484-496. <https://doi.org/10.4236/ojml.2021.113036>
3. Abdraeva, A. T. Definition of Concept in the Russian Linguistic Field as a Cognitive Category [Текст] / D. Madaminova, A. Zulpukarova, Z. Sabiralieva, A. Abdraeva, K. Zulpukarov, D. Bekkulova, G. Raiymova, Z. Osmonbaeva, S. Ibraimova, Z. Abdullaeva / Open Journal of Modern Linguistics. – 2021. – Т. 11. – №. 02. – С. 149-157.
4. Абдраева, А. Т. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, выражающих чувство страха в английском и кыргызском языках the comparative analysis of phraseological units expressing fear emotions in English and Kyrgyz languages [Текст] / А. Т. Абдраева // Вестник Кыргызстана. – 2017. – № 2(2). – С. 79-84. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35168387>
5. Абдраева, А. Т. Семантический анализ фразеологических единиц, выражающих эмоции человека в английском и кыргызском языках [Текст] / А. Т. Абдраева, А. Жаныш К // Вестник Кыргызстана. – 2017. – № 2(2). – С. 84-87. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35168388>
6. Абдраева, А. Т. О роли жизненно-бытовых табу в регулировании поведения человека [Текст] / А.Т.Абдраева, Д.П.Мадаминава // Вестник Ошского государственного университета. – 2018. – № 2. – С. 6-12. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35246551>
7. Абдраева, А. Т. Синхрония пословиц и поговорок [Текст] / А.Т.Абдраева, Н.ТЧойбекова // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2021. – Т. 21. – № 2. – С. 63-67. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44951921>
8. Абдраева, А. Т. Кыргыз жана байыркы түрк провербиалдык түрмөктөрүн диахрониялык өңүттө салыштырып талдоого карата [Текст] / А. Т. Абдраева, К. А. Жаныш // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2019. – No 12. – Р. 196-200. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45652228>
9. Абдраева, А. Т. Табулашкан провербиалдык түрмөктөрдө "жаш муунду аздектөө зарыл" константалык маанинин берилиши [Текст] / А. Т. Абдраева, К. А. Жаныш // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2019. – No 12. – Р. 201-204. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45652229>
10. Абдраева, А. Т. Киргизские императивы-запреты в межкультурном и когнитивном рассмотрении [Текст] / А. Т. Абдраева, Н. О. Турганбаев, Д. Б.

Мадаминова, З. М. Сабиралиева // Евразийское Научное Объединение. – 2021. – № 4-4(74). – С. 300-303. <https://elibrary.ru/item.asp?id=45754367>

11. Абдраева, А. Т. Макалдардагы инварианттуулуктун кыргыз лингвопаремиологиясында изилдениши [Текст] / А. Т. Абдраева, Н. Т. Чойбекова // Alatoo Academic Studies. – 2021. – No 2. – P. 175-180. – <https://elibrary.ru/item.asp?id=46239234>

12. Абдраева, А. Т. Малга карата ырымдардын константалык маанилери жана репрезентативдери [Текст] / А. Т. Абдраева, А. Жаныш Кызы // Alatoo Academic Studies. – 2021. – No 2. – P. 181-187. – <https://elibrary.ru/item.asp?id=46239235>

13. Абдраева, А. Т. Кыргыз тилиндеги тыюу түрмөктөрүн жаратуучу лексика-грамматикалык каражаттар [Текст] / А. Т. Абдраева // Наука. Образование. Техника. – 2021. – № 3(72). – С. 88-94. https://drive.google.com/file/d/1dMbHbRwyw_NcHEwQpDYidFmBThH_VCeJ/view

14. Абдраева, А. Т. Кыргыз жана англис тилдериндеги коомдук баалуулуктарга багыттоочу паремиялардагы когнитивмалар [Текст] / А. Т. Абдраева // Наука. Образование. Техника. – 2021. – № 3(72). – С. 94-99. https://drive.google.com/file/d/1dMbHbRwyw_NcHEwQpDYidFmBThH_VCeJ/view

15. Абдраева, А. Т. Лингвоэтноментальные табу киргизского народа, связанные с питанием и животными [Текст] / А. Т. Абдраева // Новые технологии в социально-гуманитарных науках и образовании: современное состояние, проблемы, перспективы развития // Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. В 4-х частях. 2018. С. 11-18. <https://elibrary.ru/item.asp?id=34911576>

16. Абдраева, А. Т. Киргизские лингвоэтнокультурные запреты с точки зрения турецкой и английской ментальности [Текст] / А. Т. Абдраева // Новые технологии в социально-гуманитарных науках и образовании: современное состояние, проблемы, перспективы развития // Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. В 4-х частях. 2018. С. 6-11. <https://elibrary.ru/item.asp?id=34911575>

17. Abdraeva, A. T. Reflexes of the Most Ancient Root *Deng «Equal» in Eurasian Languages and Interpersonal Relationship Cognitions of Paremias in the Kyrgyz Language [Текст] / A. T. Abdraeva Journal of Positive School Psychology 2022, Vol.6, No. 4, 3857 -38 66. <https://journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/3988/2621>

18. Abdraeva, A. T. Believing To Magic Power of Words in the Kyrgyz Tradition [Текст] / A. T. Abdraeva Journal of Positive School Psychology 2022, Vol.6, No.4, 3924 – 3928. ://C:/Users/Admin/ Downloads/document%20(10)%20(1).pdf.

Абдраева Айгүл Төлөковнанын “Кыргыз жана англис тилдеринде адамдын жүрүм-турумун мүнөздөөгө байланыштуу паремиялар” аттуу темада 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *паремия, лингвопаремиология, провербиалдык мейкиндик, макал-лакаптар, вариант, инвариант, табу, тыюу, императив, лингвомаданият таануу, тилдик дискурс.*

Изилдөөнүн объектиси – тилдин провербиалдык мейкиндигиндеги императивдик-паремиялык каражаттар, **предмети** – кыргыз жана англис тилдериндеги коомдук жана жекече жүрүм-турумду мүнөздөө, баалоо, багыттоо максатында колдонулуучу тыюу императивдеринин салыштырма-типологиялык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз этносунун жашоо талаптарына ылайык жүрүм-турумун мүнөздөөчү паремияларды англис тилдүү этностун менталдуулугунун контекстинде ар тараптан иликтөө.

Изилдөөнүн методдору катары маалымат жыйноо, катологдоштуруу, топтоштуруу, чечмелөө, которуу, саноо, трансформациялоо, формалдаштыруу, моделдештирүү, салыштыруу, сыпаттоо, жалпылоо өңдүү ык-жолдор пайдаланылды.

Изилдөөнүн натыйжалары жана алардын жаңылыгы:

1) кыргыз жана англис тилдеринде нрава-этикалык маанидеги паремиялык формулалардын провербиалдык мейкиндиктеги орду, кызматы, функциялары көрсөтүлдү; 2) адамдын жүрүм-турумун мүнөздөгөн кыргызча табу, тыюу паремияларынын жалпы этномаданий маани-маңызы англис тилдүү этностун көз карашында салыштырылып ачыкталды; 3) айрым тыюу императивдериндеги ыйык-сакралдык маанилер сыпаттоого алынды; табунун адамдын жашоосунда позитивдүү кызмат аткарышы негизделип көрсөтүлдү; 4) табу, тыюу формулаларындагы парасинтагматикалык жана трансформациялык катыштар, аларга тиешелүү когнитемалар белгиленди; 5) кыргыз жана англис тилдериндеги императивдик-провербиалдык табулардын тутумундагы иерархиялык катыштар мүнөздөлдү; 6) табулук императивдерди топтоштуруунун, түрлөөнүн негизги критерийлери иштелип чыкты; 7) табуга караштуу сөздөрдүн кыргыз этнос өкүлдөрүнүн ой тутумундагы маанилик ассоциаттары аныкталды.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Филология факультеттериндеги окуу процессинде, тилдин теориясы, салыштырма типология, синтаксис боюнча сабактарда, лингвоконцептология, лингвокогнитология, лингвопрагматика боюнча атайын курстарда изилдөөнүн материалдарын кеңир колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абдраевой Айгуль Толоковны на тему “Паремии, связанные с характеристикой поведения человека, в кыргызском и английском языках”, предоставленной на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.20. – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: *паремия, лингвопаремиология, провербиальное пространство, пословицы и поговорки, вариант, инвариант, табу, запрет, императив, лингвокультуроведение, языковой дискурс*

Объект исследования – система императивно-паремийных средств в провербиальном пространстве языка, а его **предмет** – сопоставительно-типологические особенности императивов-запретов кыргызского и английского языков, характеризующих, оценивающих и регулирующих социальное и индивидуальное поведение.

Цель работы – исследование кыргызских паремий, характеризующих и регулирующих поведение человека в соответствии с моральными требованиями этноса, в контексте английской ментальности.

Методы исследования: сбор, каталогизация, классификация, интерпретация фактического материала, перевод, подсчет, трансформирование, формализация, моделирование, сопоставление, описание, обобщение и др.

Результаты исследования и их новизна:

1) определены место, значение и функции кыргызских и английских паремийных формул с нравственно-этическим содержанием в провербиальном пространстве языка;

2) выявлена этнокультурная сущность кыргызских паремийных табу и запретов, характеризующих поведение человека, с позиций английского языка;

3) описаны сокровенно-сакральные значения некоторых запретов-императивов; обоснована позитивная роль табу в жизнедеятельности человека;

4) выделены парасинтагматические и трансформационные отношения в формулах табу и запретов; обозначены характерные им когнитемы;

5) охарактеризованы иерархические связи в составе императивных провербиальных табу кыргызского и английского языков;

6) разработаны критерии классификации и систематизации табуированных императивов;

7) определены семантические ассоциаты слов-табу в сознании носителей кыргызского языка.

Сфера использования результатов работы: учебный процесс на филологических факультетах, учебные дисциплины по теории языка, сопоставительной типологии и синтаксису, спецкурсы по лингвоконцептологии, лингвокогнитологии и прагмалингвистике.

RESUME

dissertation of Aigul Tolokovna Abdraeva on the topic “Paremiias related to the characteristics of human behavior in the Kyrgyz and English languages”, submitted for the degree of doctor of philological sciences in the specialty 10.02.20 - comparative historical, typological and comparative linguistics

Key words: *paremia, linguoparemiology, proverbial space, proverbs and sayings, variant, invariant, taboo, prohibition, imperative, linguocultural studies, language discourse.*

The object of the study is the system of imperative-paremic means in the proverbial space language.

The subject of the research comparative and typological features of the imperatives-prohibitions of the Kyrgyz and English languages that characterize, evaluate and regulate social and individual behavior

The purpose is the study of Kyrgyz paremiias characterizing and regulating human behavior in accordance with the moral requirements of the ethnic group, in the context of the English mentality.

Research methods: collection, cataloging, classification, interpretation of factual material, translation, counting, transformation, formalization, modeling, comparison, description, generalization, etc.

The results obtained and the novelty of the research:

1) the place, meaning and functions of Kyrgyz and English parody formulas with moral and ethical content in the proverbial space of the language are determined;

2) the ethno-cultural essence of Kyrgyz paremic taboos and prohibitions characterizing human behavior from the standpoint of the English language is revealed;

3) the innermost and sacred meanings of some prohibitions-imperatives are described; the positive role of taboos in human life is substantiated;

4) a pair of syntagmatic and transformational relations in taboo and taboo formulas are highlighted; cognitemes characteristic of them are indicated;

5) hierarchical relationships in the composition of imperative proverbial taboos of the Kyrgyz and English languages are characterized;

6) criteria for classification and systematization of taboo imperatives have been developed;

7) semantic associations of taboo words in the minds of native speakers of the Kyrgyz language are determined.

Scope of application. The educational process at the Faculties of Philology, academic disciplines in language theory, comparative typology and syntax, special courses in linguoconceptology, linguocognitology and pragmalinguistics.

Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 3,0 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com